

PARADIJSSPEL UIT OBERUFER

VERTALING SANNE BRUINIER

PARADIJSSPEL UIT OBERUFER

Spelersversie en oorspronkelijke tekst
ingeleid, met woordenlijst en muzieknotatie

Vertaling: Sanne Bruinier (1875-1951)

Muziek: Leopold van der Pals (1884-1966)

Redactie: Anand Blank (Vrije Basisschool De Stroeten, Emmen)

Uitsneden uit een door Karl Julius Schröer (1825-1900) gepubliceerde afbeelding in het tijdschrift Faust (Schröer 1860). Lithografie door Karl Hermann Krabbes (1840-1920).

Legenda:

- 1. Engel*
- 2. God*
- 3. Adam*
- 4. Eva*
- 5. Duivel*

De hier niet afgebeelde figuren komen voor in het kerst- en driekoningenspel.

Gezet in Palatino Linotype

Eerste uitgave Emmen: eigen beheer, 2018

De afbeelding op de voorkant en de titelpagina is afkomstig van de site

Vrijeschoolbeweging: <https://www.vrijeschoolbeweging.nl/achtergrond/paradijsspel/>

VOORWOORD

Deze nieuwe editie van het paradijsspel uit Oberufer in de vertaling van Sanne Bruinier is gemaakt met twee hoofddoelen: het bieden van een bruikbare tekst om mee te werken en het verbinden van de tekst van Bruinier met de Duitse tekstkritische edities.

Wat het eerste doel betreft, biedt dit boekje een gemakkelijk leesbare tekst met waar nodig verklaring van woorden, die het de spelers zo gemakkelijk mogelijk maakt de tekst te begrijpen. Voor het tweede doel zijn de Duitse tekstedities betrokken en is een klein aantal wijzigingen in de Nederlandse tekst gedaan.

In de inleiding wordt iets verteld over het paradijsspel zoals het in de plaats waar het oorspronkelijk gespeeld wordt en over het ontstaan ervan. Daarna wordt de relatie met het onderzoek in Duitsland gelegd, en worden enkele tekstkritische keuzes verantwoord.

Het eerste deel van de uitgave is een toneeltekst in moderne spelling, gevolgd door de muziek van de verschillende liederen. Een asterisk (*) na een woord betekent dat dit woord in de woordenlijst wordt verklaard. Een dubbele asterisk (**) betekent dat een hele zin wordt toegelicht.

Het tweede deel van de uitgave bestaat uit een editie van de exacte tekst van Bruinier, zoals die te vinden is in de editie van *Vrije Opvoedkunst (VOK-Cahier nr. 15, 2016, onder redactie van W.F. Veltman)*. De tekst is voorzien van de regelnummering van de oorspronkelijke Duitse uitgave (Schröer 1862), met een aparte nummering van de toevoegingen van Steiner. In de voetnoten wordt een aantal bijzonderheden van de tekst toegelicht en worden redactionele keuzes verantwoord. Daarna volgen een uitgebreide woordenlijst en een bibliografie.

Ik hoop dat deze uitgave adequaat voorziet in de behoeften van scholen en toneelgezelschappen. Reproductie van de tekst voor eigen gebruik is toegestaan, mits titelpagina en het colofon mee worden gekopieerd en vermenigvuldigd.

Dank aan Jeroen Zijlstra voor het mogen gebruiken van zijn op spelling gemoderniseerde versie als basis voor deze uitgave.

Veel speelplezier!

Anand Blank, Driekoningen 2018

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	5
INLEIDING	7
HET PARADIJSSPEL - SPELERSTEKST	15
MUZIEK	27
HET PARADIJSSPEL - OORSPRONKELIJKE TEKST	33
WOORDENLIJST	47
BIBLIOGRAFIE	50

INLEIDING

1. Ontstaan en speeltradities van de paradijs- en kerstspelen

Dat het paradijsspel dat voor u ligt nog opgevoerd wordt, hebben we te danken aan de Duitse taalwetenschapper Karl Julius Schröer (1825-1900) die de tekst voor het eerst heeft uitgegeven, en aan Rudolf Steiner (1861-1925) die de traditie van het opvoeren nieuw leven heeft ingeblazen. Schröer werkte in de jaren '50 van de negentiende eeuw als jonge docent en onderzoeker aan het lyceum van Preßburg in het toenmalige Oostenrijk-Hongarije. Tegenwoordig heet de stad Bratislava en is het de hoofdstad van Slowakije. Aan de oostkant van de stad ligt de wijk Prievoz. Dit was in de tijd van Schröer een dorpje dat de naam Oberufer droeg. De bevolking van het dorp bestond uit katholieke en protestantse boeren die kerkten in Preßburg. Zij voerden samen om de paar jaar rond kerst een aantal toneelstukken op. Volgens Schröer haalde de plaatselijke notabele zijn neus op voor deze opvoeringen: het spel was van en voor het volk.¹

Het is niet precies aan te geven waar en wanneer de spelen ontstaan zijn. Schröer noemt twee mogelijke migrantengroepen die het stuk hebben meegebracht. De eerste is de religieuze groepering van de Mährische broeders, die midden 16^e eeuw naar Bohemen zijn getrokken vanuit Duitse gebieden en zich later naar gebieden in het toenmalige Oostenrijk-Hongarije hebben verspreid. De andere groep is die van de zogenaamde Haidbauern begin 17e eeuw vanuit het zuiden van Beieren. Over de onstaansdatum valt iets meer te zeggen. Het stuk als is vermoedelijk ontstaan in het derde kwart van de 16e eeuw. Hiervoor zijn twee argumenten. Ten eerste is de tekst van de liederen 1, 1bis en 9 ontstaan vóór 1568, het jaar waarin zen als verzen van één lied in een liedbundel verschenen.² Ten tweede is er in de tekst een aanzienlijke, bijna woordelijke overlap met het toneelstuk *Tragedia von schöpfung, fal und aufstreibung Ade auß dem paradeyß* van Hans Sachs (1494-1576) uit 1548: de liederen niet meegerekend is deze meer dan een derde.³

De gang van zaken was zo: het algehele leiderschap van de spelen ging over van vader op zoon. De leider, de 'Lehrmeister', zocht na het binnenhalen van de oogst, eind oktober, een aantal jongens uit die hem geschikt leken. Degenen die uiteindelijk meededen moesten zich tijdens de periode van instuderen aan strenge regels houden: gehoorzaamheid aan de meester, niet naar de meisjes, geen alcohol en schuine taal. De meester was de enige die beschikte over een complete tekst, de jongens schreven hun rol over. Er werd dagelijks geoefend.

¹ De opmerkingen over de manier van opvoeren zijn gebaseerd op Schröer (1862) pp. 4-12.

² Blöchl (2001) p. 136.

³ Sachs (1870/1548) pp. 19-52. De liederen 2-8 zijn een doorlopend lied dat onafhankelijk van de andere tekst ontstaan is, al is er een klein beetje overlap: er zijn 93 regels overlap, waarvan 7 in lied 2 en de overige 86 in de overige tekst. Het hele toneelstuk bij Schröer heeft 348 regels, zonder liederen 233. Het percentage overlap buiten de liederen is 37%.

Op de eerste advent was de première. De groep, kompanij geheten, trok het dorp rond en ging naar de plaatselijke herberg. Daar aangekomen droeg de zogenaamde Sterrenzanger het Sterrengezag buiten voor. Vervolgens ging de hele groep naar binnen, de kompanij als eerste, daarna het publiek. Vlak na de ingang was aan beide kanten een gordijn opgehangen. De kompanij gebruikte de ruimte daarachter als kleedkamer. De toeschouwers liepen door naar de banken die langs de andere drie wanden in een soort hoefijzervorm waren opgesteld. Terwijl de kompanij zich omkleedde trok de jongen die de duivel speelde nog een keer het dorp rond en kwam al toeterend op een koehoorn bij de mensen binnenvallen om ze naar het toneel te sturen. Als ook de laatste binnen waren begon het spel, zo rond een uur of drie 's middags. Achtereenvolgens speelden ze het kerst- en driekoningenspel die in die tijd één geheel vormden, het paradijsspel en een klucht. Dat duurde alles bij elkaar zo'n twee uur. Als er dan nog mensen waren die het nogmaals wilden zien, begon de kompanij weer van voren af aan. Vanaf de eerste advent begin december tot en met Driekoningen op 6 januari voerde de kompanij de stukken elke zon- en feestdag op, ook in de omringende dorpen.

Karl Julius Schröer heeft zeer waarschijnlijk de opvoeringen van 1853 en 1856 gezien en publiceerde zijn uitgave van de tekst in 1858. Veel later, rond 1880, werkte hij als professor in Wenen en kwam de jonge Rudolf Steiner als student bij hem op bezoek. Steiner noemt in een artikel over de spelen hoe Schröer vol vuur raakte als hij over de spelen vertelde.⁴ Op Steiner maakten Schröers verhalen grote indruk en in 1909, toen hij voorzitter was van de Duitse afdeling van de theosofische vereniging, liet hij een kort kerstspel uit de Oberpfalz (Beieren) opvoeren. Een jaar later werd het kerstspel uit Oberufer in Wenen opgevoerd door leden van de vereniging. De muziek die Leopold van der Pals bij de spelen heeft geschreven stamt uit deze tijd.⁵ Na het ontstaan van de antroposofische vereniging in 1913 werd het stuk vanaf 1915 jaarlijks in het hoofdkwartier Dornach opgevoerd. Vanaf de stichting van de eerste vrijeschool in Stuttgart in 1919 werd het ook elk jaar voor de leerlingen opgevoerd.

Steiner gebruikte de tekst van Schröer als basis, wilde deze echter het liefst omwerken om zo een "oorspronkelijke" versie te herstellen. Hiervoor, gaf hij in een lezing aan, vond hij echter nooit de tijd.⁶ Alleen in het paradijsspel heeft hij het nodige veranderd en toegevoegd, waarover hieronder meer. Steiner heeft het stuk in Dornach negen keer geregisseerd. In zijn nalatenschap zijn twee exemplaren van Schröers editie met veel aantekeningen van Steiner bewaard gebleven. Uiteindelijk gaf de antroposofische vereniging in 1938 een gedrukte tekst uit met het spel zoals het in Dornach gespeeld werd. Deze wordt in Duitstalige gebieden nog altijd veel gebruikt. Hij is bijna identiek aan die van Schröer op de toevoegingen en wijzigingen van Steiner na en het spellen van de Duitse tekst volgens een dialectale uitspraak.

⁴ Steiner (1915-1924), p. 22 (artikel kerst 1922).

⁵ Van der Pals (1948), p. 110.

⁶ Steiner (1915-1922), pp. 95-96 (23-12-1923).

Rudolf Steiner heeft in de kerstspelen, toen hij de tekst van Schröer gereed maakte voor gebruik binnen de toenmalige theosofische vereniging, een aantal veranderingen aangebracht. De bekendste is het in 1922 toevoegen van een proloog aan het paradijsspel door de zogenaamde boomzanger naar analogie van de sterrenzanger bij het kerstspel.⁷ Een andere is de splitsing van het spel rond de geboorte van Jezus in het huidige kerstspel en het driekoningenspel.

In het paradijsspel heeft Steiner op twintig plekken wijzigingen en toevoegingen aangebracht. De meeste ervan betreffen kleine wijzigingen van een woord of de spelling van Schröer. Deze zijn voor de Nederlandse vertaling van Bruinier niet relevant en worden hier niet behandeld.⁸ Hieronder volgt een overzicht van de wijzigingen die door Bruinier zijn overgenomen.

1. Toevoeging van de boomzanger aan het begin (nummering in deze editie: SI 1-SI 56). Bij Bruinier wordt lied 1 aan het begin gezongen, dan volgen tussen rr. 18-19 de tekst van de boomzanger en een herhaling van het eerste vers van lied 1 (hier genummerd SI 57-SI65).
 2. Regieaanwijzing voor r. 1 naar aanleiding van een voetnoot bij Schröer dat de kompanij tijdens het binnegaan lied 1 zingt.⁹
 3. Toevoeging van het woord 'ons' in r. 26.
 4. Wijziging in r. 199 van het woord *große* in *rosiche*, in vertaling 'rozige'.
 5. Toevoeging tussen rr. 317-318 van een stuk tekst in navolging van opmerkingen van Schröer over een toe te voegen stuk vanuit het manuscript dat hij na optekening van de tekst in Oberufer ontdekte (nummering in deze editie: SII 1-SII 8).¹⁰ Het betreft een uitbreiding van de tirade die de duivel houdt.
 6. Toevoeging tussen rr. 342-343 van een stuk tekst in navolging van opmerkingen van Schröer over hetzelfde manuscript als hierboven. (nummering in deze editie: SIII 1-SIII 14).¹¹ In deze passage wordt het verhaal kort herhaald.
- Een zevende wijziging in de Dornacher tekst, overgenomen door Marks, maar niet door Bruinier is de toevoeging van twee dichtregels tussen rr. 241-242 van een stukje tekst dat bij Schröer in proza tussen deze regels staat.¹²

⁷ Schubert (1948) pp. 107v.; Steiner (1961/31-12-1922), pp. 118-120.

⁸ Een volledig overzicht is te vinden bij Marks (1997) pp. 103-109.

⁹ Schröer (1862) p. 123 n. **.

¹⁰ Schröer (1862) pp. 139 en 200. Over het manuscript uit Preßburg zie pp. 186-192.

¹¹ Schröer (1862) pp. 141 en 201. De uitgave Dornach heeft deze toevoeging op dezelfde plek als Bruinier. Marks verplaatst deze toevoeging naar de proloog van Gabriël en voegt aan het begin vier regels uit het kerstspel (rr. 50-53) toe in navolging van de opmerking van Schröer op p. 141 n.

¹² Een wijziging van Marks die noch bij Bruinier noch bij de Dornacher uitgave voorkomt is die van de plaatsing van de coupletten 5, 6 en 7 in lied 2 meteen achter het tweede couplet, daarna gevolgd door 3, 4 en 8. Dit, om de tekst in overeenstemming met de bijbelse volgorde te brengen (Marks 1997 p. 106 n. 111, vgl. Genesis 1).

Naast de tekst heeft Steiner wat betreft de rolbezetting en de mise-en-scène veel veranderd. Zo spelen mannen zowel als vrouwen mee en heeft hij het stuk geschikt gemaakt voor opvoering op een podium.¹³ Voor een goede omschrijving van zijn speeltraditie zij verwezen naar de Dornacher regisseursuitgave.¹⁴

Van een complete omwerking van de tekst door Steiner of anderen is het nooit gekomen. In plaats daarvan werd de tekst van verschillende manuscripten en een editie uit 1697 door Helmut Sembdner uitgegeven.¹⁵ Uiteindelijk kwam het tot een nieuwe editie van Rainer Marks waarbij de beschikbare handschriften, uitgaven en de wijzigingen van de hand van Steiner werden betrokken. Deze laatste editie biedt de op dit moment best beschikbare tekst.¹⁶ In het Paradijsspel voegt hij naar aanleiding van voetnoten bij Schröer een aantal passages toe die in de antroposofische speeltraditie niet gebruikelijk zijn.¹⁷

2. Over de vertaling

Waar is de vertaling van Sanne Bruinier te plaatsen in relatie tot de Duitse tekst? Zeker is, dat ze de tekst tussen 1923 en 1927 heeft vertaald.¹⁸ Dat was dus ruim voor de eerste uitgave in Dornach van 1938. Niettemin zijn de meeste wijzigingen van Steiner terug te vinden (nrs. 1-6), echter niet allemaal: de zevende wijziging die wel in de Dornacher uitgave is te vinden voegt Bruinier niet in.

Het is te vermoeden dat Bruinier de tekst van Schröer heeft gebruikt, aangevuld met persoonlijke schriftelijke of mondelinge informatie over de speelwijze in Dornach en Stuttgart, waar de eerste Duitse vrijeschool stond. Tenslotte stonden de stichters van de vrijeschool in Nederland in Den Haag in nauw contact met hun collega's uit beide plaatsen.

Bij het vertalen van de tekst volgt Bruinier de tekst tamelijk nauwgezet. Verder neemt ze ook de regieaanwijzingen uit Schröers tekst over, of die van Steiner (wijziging 2). Wat opvalt is het gebruik van een ouderwetse, ietwat 16^e eeuwse aandoende spelling.

¹³ Steiner (1915-1922), pp. 36 en 40 (30-12-1917). Volgens Karl Schubert was Steiner flexibel in zijn regieaanwijzingen en veranderde hij elk jaar iets, waardoor het spel heel levendig werd (Schubert 1948, p. 108).

¹⁴ Schröer (& Steiner) (1991).

¹⁵ Sembdner (1963 en 1977) op basis van het werk van Horak (1940).

¹⁶ Marks (1997 en 1998).

¹⁷ Na r. 26 (zie de noot bij wijziging 6), omzetting van verzen in lied 2 (zie de noot na wijziging 7) en na r. 327. Zie Marks (1997), n. 7 (p. 105), n. 11 (p. 106), n. 31 (p. 108v.).

¹⁸ De eerste vrijeschool in Nederland werd opgericht in Den Haag in 1923. In de krant *De Gooi- en Eemlander* van 13 december 1927 wordt een uitvoering van het spel in de vertaling van Bruinier met de muziek van Van der Pals aangekondigd (p. 1, kolom 4). Elisabeth Mulder (1939, p. 5) meldt al dat de leerkrachten het "ieder jaar weer" spelen, het is dan kennelijk al een traditie. Zie ook Johanna Knottenbelt (1975, p. 12) die meldt dat zij het spel in 1928 speelde.

Ook het woordgebruik is bijzonder: een mengeling van Middelnederlands, vroegmodern Nederlands en Brabants dialect.¹⁹

3. Eerste doel: spellinghervorming

Het eerste doel van deze nieuwe editie is het bieden van een versie in vereenvoudigde spelling om de begrijpelijkheid en speelbaarheid van de tekst te vergroten. Tot 1992 konden Nederlandse spelers van de Oberuferer kerstspelen gebruik maken van twee gestencilde edities van de vertaling van Sanne Bruinier: die van uitgeverij De Zevenster Bruinier s.d.¹) en die van uitgeverij Elri (Bruinier s.d. ²). Deze versies zijn gebaseerd op Bruiniers notities en bevatten de spelling zoals zij die gebruikte. De *Vereniging voor Vrije Opvoedkunst* geeft in haar serie Cahiers de kerstspelen in de spelling van Bruinier ook uit (nrs. 15-17, onder redactie van Willem Veltman). Ondanks dat deze spelling een bepaalde *couleur locale* oproept, bemoeilijkt ze toch in sterke mate het begrip van de tekst. De ontwikkelingen in de Nederlandse taal en spelling van de afgelopen 90 jaar maken de begrijpelijkheid er niet beter op. Woorden die toen al niemand kende, worden in deze uitgaven niet verklaard. Interpunctie en gebruik van hoofdletters zijn zeer inconsistent, wat het gebruiksgemak verkleint.

Bovengenoemde factoren maken een nieuwe uitgave wenselijk.

4. Tweede doel: aansluiten bij ontwikkelingen van de Duitse tekst

Het tweede doel is het verwerken van de voortschrijdende Duitse teksttraditie in de Nederlandse versie. Na de eerste twee uitgaven door Schröder (1858 en 1862) werd de tekst met kleine wijzigingen door Rudolf Steiner gebruikt. Nadien volgden zoals al genoemd de eerste uitgaven van Dornach (Schröder/Steiner 1981/1938), die van Sembdner (1963 en 1977) en die van Marks (1997 en 1998). Deze laatste bieden een geredigeerde tekst met duidelijke verantwoording van de gemaakte keuze. In deze uitgave is gekozen voor de tekst van Schröder als basis, met enkele wijzigingen in aansluiting bij de uitgaven van Marks.

5. Verantwoording van deze uitgave

In deze uitgave zijn enkele redactionele keuzes gemaakt die hieronder worden toegelicht en verantwoord.

5.1 Regieaanwijzingen

Ten eerste zijn de regieaanwijzingen tot een minimum beperkt. Hoofddoel is het bieden van een bruikbare tekst. Voor regieaanwijzingen in het Duitse taalgebied zij verwezen naar de uitgave uit Dornach (Schröder & Steiner (eds.) 1991). Voor de Nederlandse situatie kan men sinds 2013 terecht op de website van Pieter Witvliet, een

¹⁹ Zie de opmerking van Willem Veltman hierover tijdens een repetitie in op 22 november 1979, <https://vrijeschoolpedagogie.com/2013/02/08/vrijeschool-kerstspelen-algemene-regie-aanwijzingen/>.

oud-vrijeschoolleerkracht, die de regieaanwijzingen van Willem Veltman uit Den Haag online beschikbaar heeft gemaakt.²⁰

5.2 Tekst van Bruinier

De tekst van Sanne Bruinier is vrijwel ongewijzigd gehandhaafd. De reden hiervoor is, dat het juist haar idioom is, dat de tekst zijn charme en zeggingskracht geeft. Bovendien is dit ook de situatie waarin de boeren van Oberufer zich bevonden: voor hen was immers hun tekst ook gesteld in verouderd taalgebruik. De enkele wijzigingen die zijn aangebracht, worden hieronder verantwoord.

Wie overigens liever een geheel gemoderniseerde versie wil, kan gebruik maken van de prozavertaling van Leonard Beuger (2002), die ook het kerstspel (2002) en het driekoningenspel (2001) heeft vertaald.

De wijzigingen zijn gedaan op basis van de Duitse wetenschappelijke uitgaven. Sembner (1977) geeft in zijn uitgave de exacte tekst van Schröder neer, ook waar die duidelijk een corrupte tekst bevat. In dat geval zet hij Schröders voorstel voor emendatie ernaast in rechte haken. Verder biedt hij de hem bekende variante lezingen in het kritisch apparaat onderaan de bladzijde. Hij geeft zelf aan geen oorspronkelijke tekst te willen herstellen en de tekst van Schröder te willen behouden als uitgangspunt (pp. 179v.).

Marks (1997) biedt wel wijzigingen. Hij kiest uit de variante lezingen die versie die volgens hem het beste past. Ook verwerkt hij de veranderingen door Rudolf Steiner in de tekst. Zo worden teksten vanuit andere versies aangevuld en woorden of zinnen gewijzigd. In totaal gaat het om iets meer dan plaatsen, in zijn editie aangegeven in de marge, met een duidelijk onderscheid tussen veranderingen en toevoegingen van Rudolf Steiner en wijzigingen op grond van tekstkritische overwegingen.

In deze editie is gebruik gemaakt van voorgaande twee werken. Alleen zes van de veranderingen van Steiner zijn overgenomen. Het doel van deze editie is een prettig lees- en speelbare uitgave van Bruiniers vertaling te bieden. Op het merendeel der plekken waar Marks de Duitse tekst wijzigt, neemt haar vertaling toch al de vrijheid om van het Duits af te wijken. In dat geval is haar vertaling blijven staan. Waar Marks de tekst wijzigt vanwege een meerderheid van lezingen die afwijkt van Schröder's uitgave, terwijl diens tekst wel passend en begrijpelijk is, is ook de tekst blijven staan: een verandering zou niet meer als tekstkritiek te verantwoorden zijn, omdat de individuele verschillen tussen de teksten te veel genivelleerd zouden worden.

²⁰ <https://vrijeschoolpedagogie.wordpress.com/>. Overigens vallen de aanwijzingen van Veltman met enig recht wel te omschrijven als voor het gevoel van veel mensen ouderwets. Niettemin zijn zij voor hen die zijn geïnteresseerd in de diepere antroposofische achtergronden van Steiners gebruik van de kerstspelen van grote waarde.

Op één plek is de vertaling van Bruinier in de moderne spelling aangepast (in de oorspronkelijk tekst is hij blijven staan). Het gaat om:

- rr. 306-307.
Soo joegh de engel Gabriël | hen uyt en hof nae gods bevel >
Zo werden zij, hoewel nu wijs, | verjaagd al uit het paradijs.

Bruinier herhaalt hier het voorgaande vers uit het lied, terwijl de Duitse tekst aldus gaat: *Alsô ward Adam und Eva weis | geschlagen aus dem paradeis*. De opmerking dat beiden nu 'wijs' zijn is relevant en belangrijk voor het verhaal; de vertaling van Bruinier doet hier af aan de pregnante lading in de Duitse tekst.

5.3 Aanpassingen spelling

Om de spelling aan te passen aan de huidige schrijfwijze, zijn de volgende wijzigingen aangebracht:

- u > uw
- nae/na > naar (behalve waar 'na' bedoeld is, zoals in OP 302)
- naer > na
- -nck > -ng

Bovenstaande klanken en woorden worden niet meer zo uitgesproken, handhaving zou te gekunsteld worden.

- ae > aa
- gh > g
- s > z (waar tegenwoordig gebruikelijk)
- y > ij (of i, bij ey > ei; uy > ui)
- c > k (of verwijderd, bv. bij ck > k)

Bovenstaande wijzigingen hebben nauwelijks tot geen effect op de uitspraak, maar zijn louter een aanpassing aan de moderne spellingconventies.

- ao (uitgesproken als 'o' in zone) blijft ongewijzigd. Deze klank komt twee keer voor in de epiloog van Gabriël en is belangrijk voor de klankkleur.

HET PARADIJSSPEL

OPENINGSLIED, BOOMDRAGER EN PROLOOG

PARADIJSSPEL

DRAMATIS PERSONAE

Boomdrager

Gabriël (engel)

God

Adam

Eva

Duivel

HET PARADIJSSPEL

Uit Oberufer bij Pressburg (Bratislava)

OPENINGSLIED

De kompanij zingt bij het binnengaan:

(nr. 1)

1. Zingen wil 'k uiter herten mijn
als 't leit in mijn gemoed,
heer laat 't mijn mond gegeven zijn
dat het u prijzen doet!
Want gij zijt onzen God
—laat af van alle spot—
die alle ding geschapen heit
en 't al bestiert naar zijn beleid,
geloofd, geloofd zij God!
2. En in het midden daar stond een boom,
met kost'lijke vrucht belâen,
die haar van God verboden wierd:
die zouden ze laten staan.
Zij en mochten die niet smaken,*
zij en mochten daaraan niet raken.
Den boom zou zijn het leven:
daaromme wil God niet en geven
de vrucht die hong* daaraan.

BOOMDRAGER

Boomdrager Goê zangersluiden mijn, kooft naderbij en ziet
wat grote vreugd en eer u deuzen dag geschiedt:
veul volleks zit bijeene alhier in deuzen zaal,
groot ende klein, die zijn gekomen altemaal*
uw spel te horen. Zo wilt rondsomme* staan
en neerstelijk* een wijl*¹ voor haarlui zingen gaan.
Toont een betamelijk en vroom gezicht,
zodat gij ze allen ook van herten sticht;
merkt* dat uw stemme zuver word' gehoord
en hertelijk klink' uw gezang ende woord.

Alevel* groeten me tevoren
 de goê gemeent, zo u wel vlijtig aan wilt horen.
 Maar laat ons 't eersten groeten God vader in zijnen troon
 en groeten me desgelijk* zijnen enigen zoon,
 mitgader* den heiligen geest hoog vereerd
 die aan ons mensen den weg ter waarheid leert.
 Groeten me tezamen heel de heilige triniteit:
 vader, zoon ende geest gedrieën in enigheid.
 Groeten me Adam en Eva in den hove
 daar me allen wel geern zouden binnen mogen.
 Groeten me ook al 't geboomt en gediert
 zo veul als in het paradijs gevonden wierd.
 En groeten me fijn neffens* de andere dieren
 De veugelkens die zo schone slaan* ende tierelieren.
 Groeten me ook het ganse firmament
 alzo God here heit gezet aan 's werlds end.
 Groeten me zeer de edele overheid;
 Groeten me meester, nu als t' allen tijd.
 Groeten me de eerwaarde geest'lijken zo goed me konnen,
 nooit en mogen me iet speulen, als zij 't niet en gonnen.
 Groeten me t'zaam de schepenen en den schout,
 De vroê raadheren naar vermogen, jong ende oud.
 Want we zullen ze algader gevoegelijk eren,
 naardien zij over ons gesteld zijn van God ons here.

En nu, goê zangersluiden mijn, vangt vlijtig aan.
 Den boom, dwelk in het midden van den hof doet staan,
 daarvan en mag niemand de vrucht niet en aanroeren,
 zo hij naar Gods gebieden 't leven wilt voeren.
 Die boom willenme ook groeten op zijn best
 met al zijne vruchten, van de eerste tot de lest.
 Die kwaai Eva is er eenmaal van gaan eten,
 toen heit Adam — die hals — er ook van gegeten.
 Daarvuur warden ze van God verstoten meténen:
 aan deuze zaak willenme allen exempel nemen.
 Allenig den duvel, die en willenme niet groeten,
 veur dien de lieve heer ons mag behoeden.
 We willen den bozerik in zijne steerte knijpen
 en in zijne leul'ken* haren grijpen.
 Alzo, goê zangersluiden mijn, hebt ge allen wel geheurd
 van dat t'onzer schade in 't paradijs is gebeurd.

Laat ons t'ende groeten onze leermeester goed
 en groeten me ook zijne konst en zijnen moed
 met d'welk hij onze rauwe stemmen
 zonder als te veel slaag heit tomen kennen.
 Nu weet gij wat van u begeert uw oud kompaan,
 Goe zangersluiden mijn. Zo vanget aan.

De kompanij zingt:

(nr. 1 bis)

Zingen wil 'k uiter herten mijn
 als 't leit in mijn gemoed,
 heer laat 't mijn mond gegeven zijn
 dat het u prijzen doet!
 Want gij zijt onzen God
 —laat af van alle spot—
 die alle ding geschapen heit
 en 't al bestiert na zijn beleid,
 geloofd, geloofd zij God!

PROLOOG

Gabriël

'k Treed voor u luiden zonder spot!
 Goê'n avond samen geve u God.
 Een goê'n avond ende gezegende tijd
 moog' ons van daarboven zijn toegezeid.
 Achtbare, zeer vroede,* goedgunstige heren,
 ook deugdzame vrouwen ende jonkvrouwen in alle ere.
 Wilt altegaar niet euvel duiden
 dat wij ons spel gaan tonen voor u luiden,
 en wel van Adam en Eva, en 't verhaal
 hoe ze uit het paradijs verdreven zijn eenmaal.
 Zo gij bereid zijt om ons aan te horen,
 zwijgt stil en opent wijd uw oren.

PARADIJSSPEL

De kompanij zingt tijdens de ommegang:

(nr. 2)

1. Hoe koel schijnt ons den morgen,
 de zonne leit verborgen.
 En alles wat leeft
 God ere geeft.
2. Wij komen van alzo veer gegaan
 uitet land van Babylon vandaan.
 Ja, alles wat leeft
 God ere geeft.

3. Eens schiep de heer die boven troont
het wereldrijk en wat daar woont.
Ja, alles wat leeft
God ere geeft.
4. God schiep de ganse wijde aard',
met alle schepselen naar haar aard.
Ja, alles wat leeft
God ere geeft.
5. Alsook de hoge hemelstent
met zon ende maan aan 't firmament.
Ja, alles wat leeft
God ere geeft.
6. En maakt, als 't al geschapen is,
de mens naar zijn gelijkenis.
Ja, alles wat leeft
God ere geeft.
7. Wel heeft God alle werk volbracht:
den lichten dag en ook de nacht.
Ja, alles wat leeft
God ere geeft.
8. Adam formeert hij uitet stof
en zet hem in zijn groenen hof.
Ja, alles wat leeft
God ere geeft.

God

Adam, nu neemt den adem des levens
dien gij ontvâat* mit deuzen dag.
Neemt ook verstand, waardoor gij leert
dat ik u uit stof heb geformeerd.
Zo leef dan. En van stonde*¹ af aan
Gaat steevast op uw voeten staan!
Spreekt op, Adam, en zegt mij nu,
mijn schepping, hoe behaagt zij u?
Verwondert u niet de aarde wijd?
Der zonne glans en heerlijkheid?
En mijn gewelfden hemelsboog?
'k Mocht weten, Adam, oft uw oog
mit lust op al dit schone blik.

Adam O heer, hoe wijs heeft 't al beschikt
uw goddelijke majesteit.
Ook mijn heeft uw almogendheid
geschapen, zodat ik erken
hoe 'k naar uw beeld geschapen ben;
uw wil mag volgen t' allen tijd,
zoals gij mijn in 't herten leit.

God Ziet, Adam, veulderhand* gediert,
d'welk u van mijn geschonken wierd.
Ik geef het u in heerschappij
en berg en dalen nog daarbij.
Ook het gevogelt' van den hemel,
der vissen spartelend gewemel.
'k Wil met u delen het bestuur
over de ganse creatuur.
Uw woonstee hebt gij voor altijd
in mijn geplanten hof zo wijd.
Proef vrijelijk van alle bomen
daarvan de vrucht u wel bekome.
Al wat daar groeit in 't paradijs
zij u tot kostelijke spijs.
Doch wil ik, almachtig God,
u geven één gestrang gebod.
Aanziet den boom van goed en kwaad
die ginder in het midden staat:
— de allerbeste, moet ge weten—
daarvan en zult gij nimmer eten.
Ten dage dat gij u vermeet*
en de verboden boomvrucht eet,
de dood voor eeuwig zult gij smaken,*
ja in 't verderven plots geraken.
Merkt* uit hetgeen ik u gebod
dat hij die 't leven en de dood
u gaf, het alzo nemen kan.

De kompanij zingt:

(nr. 3)

9. Adam erkent die alles schiep,
hem zelfs* en elk ding in 't aanzijn riep.
Ja, alles wat leeft
God ere geeft.

10. Hij schonk hem al de vruchten zoet,
 begeerlijk voor 't oog, tot spijsz goed.
 Ja, alles wat leeft
 God ere geeft.

11. Eén boom des hofs zou hij vermijden,
 opdat hij niet mocht schade lijden.
 Ja, alles wat leeft
 God ere geeft.

12. Die boom zou kennen kwaad en goed.
 God spreekt: "Dit prent in uw gemoed."
 Ja, alles wat leeft
 God ere geeft.

13. God nu deed een slaap zo diep
 op Adam vallen en hij sliep.
 Ja, alles wat leeft
 God ere geeft.

14. Hij neemt, als Adam de ogen sluit,
 zijn ribbe en scheidt een vrouw daaruit.
 Ja, alles wat leeft
 God ere geeft.

God

Een ribbe uit Adams lichaam bouw
 ik, hem ter hulpe, tot een vrouw.
 Adam, word wakker, wilt opstaan,
 hier neemt uw gezellinne aan.
 Zij is geschapen uit uw lijf
 mit u te delen dit verblijf;
 Zij is temet*¹ uit uw gebeent',
 dies: heb haar lief, weest trouw vereend.
 Mijn engel behoede u allerwegen,
 u volge staag mijn milde zegen.
 Weest vruchtbaar: uw nakomelingen
 vervullen 't aardrijk. Alle dingen
 zijn u, zo gij gehoorzaam zijt.

Adam

Van herten ben ik hiertoe bereid
 o heer, want gij hebt mij gegeven
 al creatuur en ook mijn leven. (*zij buigen naar elkaar, God af*)

Hoe liefelijk, Eva, op deuze wijs
met u te wonen in 't paradijs,
d'welk God de heer ons wilde geven
om zo vernoegd daarin te leven
van lasten vrij. Slechts één gebod
gaf ons de goedertieren God.
Ei, hoort de blije vogels kwelen,
ziet alom het gedierte spelen.
't Zijn bomen overal,
veulderhand* vruchten zonder tal,
daarvan te eten met zijn beiden
en hoeven maar één boom te mijden.
De beste, die in 't midden staat
daarvan God niet en eten laat.
Ten dage dat wij ons vermeten*
van de verboden vrucht te eten,
de dood voor eeuwig zulle'me smaken,*
ja, in 't verderven plots geraken.
Merkt* uit hetgeen ons God gebood
dat hij, die 't leven en de dood
ons gaf, het alzo nemen kan.

De kompanij zingt:

(No. 4)

15. Nu leefden ze vol heerlijkheid,
elk ding was tot haar dienst bereid.
Ja, alles wat leeft
God ere geeft.

16. Zodra de duivel zulks vernam,
hij heimelijk geslopen kwam
—ja, alles wat leeft
God ere geeft—

17. al naar der slange wijze
al in den paradijze.
Ja, alles wat leeft
God ere geeft.

Duivel

Ik kome in het paradijs
geslopen al naar der slange wijs.
God schiep temet*² een mensenpaar.
Hij sierde het zo wonderbaar
en zette 't in zijn schoon plantsoen,
maar ik zal zien of 'k ze daaruit kan doen.

Dies koom' ik in het paradijs
 en maak dat ze eten van de spijs.
 Hoe zullen ze alle vruchten smaken*
 en aan die éne boom niet raken?
 Adam, proeft van het sap zo rijk,
 zo wordt gij aan uw God gelijk.
 Gij, rozige Eva, neemt gerust
 deez' appel, eet naar hartenlust
 en geeft ervan aan Adam ook.

De kompanij zingt:

(No. 5)

18.Toen plukte zij den appel af
 en Eva dien te eten gaf.
 Ja, alles wat leeft
 God ere geeft.

Eva

Ziet hier Adam, ik ben uw vrouw
 en gij mijn man. Ik bid, beschouw
 die schoonste daar van alle bomen,
 daarvan ik geen vrucht nooit heb genomen.
 Het lust mij voort ervan te eten.
 Adam, wilt gij de waarheid weten?
 Dit is de allerbeste spijs.
 Hier, neemt hem aan en proeft ereis*
 als gij mij mint.* Het is een lust
 dit sap te smaken.* Eet gerust!

Adam

Zo het aan mij lag, zeide ik neen,
 zo ik eet, isset om u alleen. (*bijt in de appel en smijt hem weg*)
 Ach, hoe dat 't mijn gemoed verwandelt!*

De kompanij zingt:

(No. 6)

19.Zij gaf ook haren man met haar,
 geopend wird hem 't ogenpaar.
 Ja, alles wat leeft
 God ere geeft.

20.Zij aten en in de eigen* stond*²
 wierd heel de wereld mèt verwond.
 Ja, alles wat leeft
 God ere geeft.

Duivel

Ik ben de duivel van de echtelie'n,
 aldaar word ik zo menigmaal gezien.

'k Blaas haarlui in 't oor: waarom al dagen
 zichzelven en malkander plagen?
 De man kan zich opknopen,
 de vrouw in 't water lopen:
 dan zijn ze van al haar plagen af,
 bij mijn hebben ze in de hell' haar graf.
 Adam en Eva heb ik ook bedrogen,
 heb ze listiglijk iet voorgelogen,
 dat ze overtraden Gods gebod
 en aten dat God verboden had.
 't Is recht, 't is recht: zulke fruit
 en geef ik niet om een duit.**
 Hadden Adam en Eva pruimedanten* genomen
 't waar ze duizend maal beter bekomen!

Adam Ach, mijn gemoed is gans verwandeld!*
 O vrouw, zeer kwalijk heb ik gehandeld
 deurdien* ik vollegde uw raad.
 Het blote zwaard nu voor mij staat.
 Ik zien mij nakend en ook bloot,
 o Eva, onze zonde is al zo groot.

God Waar zijt gij Adam, kooft tot mij.

Adam Hier ben ik heer,
 ik schaam mij voor uw ogen zeer.

God Wat schaamt gij u?

Adam Omdat ik at
 Wat gij, o heer, verboden had.

God En waant gij Adam, durft gij hopen
 dat gij uw straffe zult ontlopen?
 Of dat gij uw vergrijp niet boet?
 Wie gaf u, Adam, d'euvelen moed?

Adam Och heer, ik zweer u bij mijn trouw:
 Eva, die gij mij gaaft tot vrouw,
 die gaf mij van den boom te eten.
 Ik en hadde mij waarlijk niet vermeten.*
 Een schonen appel plukte zij
 en beet er in — ik stond erbij—:
 zo overtrad zij u gebod
 en mèt* kooft gij daar aan, heer God.

God Waar is de vrouw die zulks misdeed?

Adam Ginds bij dien boom, heer, dat ik weet.

God (tot Eva) Wat is dit dat gij hebt gedaan?

Eva De boze slang, heer, dreef mij aan
met haar bedrog, zo lang totdat
'k van de verboden vruchten at.
Heer, voortaan doenme wat gij zegt.

God Waar zijt gij Gabriël mijn knecht?
Koomt haastelijk hier, opdat gij hoort
mijn goddelijken wil en woord:
Adam en Eva zult gij heden
verjagen uit den hof van Eden.
Drijft met mijn blinkend zwaard hen uit
de poort die ik voor eeuwig sluit.

De kompany zingt:

(No. 7)

21. Toen joeg de engel Gabriël
hen uiten hof naar Gods bevel.
Ja, alles wat leeft
God ere geeft.

Gabriël Ik heb ontvangen een gebod
al van den allerhoogsten God,
dat ik Adam en Eva heden
verjage uit den hof van Eden. (*de engel buigt met het zwaard naar hen*)
Zo gaat dan henen voor altijd,
bebouwt het veld met noeste vlijt!
In 't zweet uws aanschijns eet uw brood
Adam — en Eva, gij met nood
draagt uwe kinders onder 't harte,
Vermenigvuldigd zij uw smarte.

Eva Wee ons, die arme vrouwen
moeten 't om mij berouwen!
Alsnu 't moet zijn, zo zullenme 't wagen
ons immer naar Gods leer gedragen
en bidden dat hij ons behoedt.

Adam Koomt maar bij mij, mijn Eva zoet!
Mijn God, wanneer roept gij ons wéér?

Och, laat ons niet lang wachten, heer!

Gabriël Zo gaat en uit den hove treedt,
tot ik u langzaam wederkeren heet.*

Eva Ik bid, heer God, verlaat mij niet nadezen.*

Gabriël Eva, wilt zonder twijfel wezen!
Uw man volgt na, zorgt voor uw kind daarneven,
Zo zal God u de zonden àl vergeven.

De kompanij zingt:

(No. 8)

22.Zo werden zij, hoewel nu wijs,
verjaagd al uit het paradijs.
Ja, alles wat leeft
God ere geeft.

Duivel Ik heb die beiden sluw bedrogen,
ze uit het paradijs gelogen,
maar nu wil 'k zien waar ik ze kan vinden
om ze met mijn ketting tezaam te binden.
Heer rechter, heer rechter, eeuwige schand
over Adam en Eva in ketting en band.
Ik weet: gij en scheldt ze de schuld niet kwijt,
zij zullen zijn vermaledijd,*
in zondige wereld gestoten voorgoed
zo* mij treffelijk* gevallen doet.
Te dage en te nacht zal ik mit haar zijn
daar jammer is ende grote pijn.
Daar blaas ik van achter en veuren in 't vuur:
In mijn helle hebben ze rust noch duur.
Ik pook er de vlammen vlijtig aan
dat ze mit mij zweten tezaam
en zullen eeuwelijk daar branden.
Niemand en rukte z'uit mijnen handen!

God Pak u weg, Satan, gij hellehond!
Welk schandelijk woord kwam uit uw mond.
Stof ende aarde zij voortaan uw spijs.
En tegen der creaturen wijs,
wijn*2 gij dit kwade hebt gedaan,
zult ge op uw buik al dagen gaan.
Ziet, hoe is Adam thans zo rijk,
geworden enen god gelijk,

daar hij het goed en kwaad beseft,
wanneer hij zijne handen heft
en leve in alle eeuwigheid.**

De kompanij zingt bij het afgaan:

(No. 9)

O heilige drievuldigheid,
o goddelijk regiment.*
Aan dood, duivel en ook de hel
kwam nu voorgoed een end.
Gij hebt het eeuwig leven
ons allen weer gegeven.
Nu zijt geprezen alzo zeer
die ons' gedachten kent: de heer.
Zijn rijk wil hij ons geven.

Gabriël

Achtbare, zeer vroede* goedgunstige heren;
ook deugdzame vrouwen en jonkvrouwen in alle ere.
Wilt altegaar niet euvel duiden
dat wij ons spel vertoonden voor u luiden
van hoe God al dingen heit gemaakt,
Mitgader* de mensen bloot ende naakt.
Die schiep hij deur 't goddelijk raadsbesluit
naar zijn gelijkenis uit ene aardenkluit
en gaf ze 't paradijs tot woon,
den hof van Eden al zo schoon.
Maor de slang mit haore listigheid
heeft Adam ende Eva verleid
Dat ze overtraden Gods gebod
en aten dat God verboden had.
Zo zijn ze gekomen in angst ende nood,
ten leste geslagen mit eeuwige dood,
tot den barmhert'gen God zijn zoon liet nederdalen
die veur ons mensen deed losgeld betalen.

'k Bid zo wij kwamen veuls te kort
't ons niet en aangerekend wordt,
maar alles dat wij schuldig bleven
onze onkunde mag zijn toegeschreven.
Hiermee elkeen het alderbest betracht'*
Zo wensen me van God almachtig 'n goede nacht.

MUZIEK

1. Zingen wil 'k uiter herten mijn

Vers 1 en 2 van *Singen will ich aus Herzensgrund*

Dichter onbekend (voor 1568)

Leopold van der Pals (1884-1966)

Alla marcia

The musical score is written in treble clef with a key signature of one sharp (F#) and a 4/4 time signature. It consists of ten staves of music, each with a corresponding line of Dutch lyrics. The tempo is marked 'Alla marcia'. The lyrics are: '1. Zin-gen wil 'k ui-ter her-ten mijn als't leit in mijn ge-moed, heer laat't mijn mond ge-pre-zen zijn dat het u prij-zen doet. Want gij zijt on-zen God -laat af van al-le spot- die al-len ding ge-scha-pen heit en't al be-stiert naar zijn be-leid, ge-loofd, ge-loofd zij God! 2. En in het mid-den daar stond een boom, met kost'-lij-ke vrucht be-lâen, die haar van God ver-bod-den wierd: die zou-den ze la-ten staan. Zij en moch-ten die niet sma-ken, zij en moch-ten daar-aan niet ra-ken. Den boom zou zijn het le-ven, daar-om-me wil God niet en ge-ven de vrucht die hong daar-aan.'

1. Zin-gen wil 'k ui-ter her-ten mijn als't leit in mijn ge-moed, heer
6 laat't mijn mond ge-pre-zen zijn dat het u prij-zen doet. Want gij zijt on-zen
11 God -laat af van al-le spot- die al-len ding ge-scha-pen heit en't
16 al be-stiert naar zijn be-leid, ge-loofd, ge-loofd zij God! 2. En in het mid-den daar
21 stond een boom, met kost'-lij-ke vrucht be-lâen, die haar van God ver-
25 bod-den wierd: die zou-den ze la-ten staan. Zij en moch-ten die niet
29 sma-ken, zij en moch-ten daar-aan niet ra-ken. Den boom zou zijn het
33 le-ven, daar-om-me wil God niet en ge-ven de vrucht die hong daar-aan.

1bis. Zingen wil 'k uiter herten mijn (kort)

Vers 1 van *Singen will ich aus Herzensgrund*

Dichter onbekend (voor 1568)

Leopold van der Pals (1884-1966)

Alla marcia

1. Zin-gen wil 'k ui-ter her-ten mijn als 't leit in mijn ge-moed, heer
 6 laat 't mijn mond ge-pre-zen zijn dat het u prij-zen doet. Want gij zijt on-zen
 11 God -laat af van al-le spot- die al-len ding ge-scha-pen heit en 't
 16 al be-stiert naar zijn be-leid, ge-loofd, ge-loofd zij God!

2. Hoe koel schijnt ons den morgen

Onbekende schrijver; ook bekend uit Karintheë

Leopold van der Pals (1884-1966)

Andante

1. Hoe koel schijnt ons den mor-gen, de zon-ne leit ver-bor-gen. En
 7 al-les wat leeft God e-re geeft. 2. Wij ko-men van al-zo veer ge-gaan ui-tet
 11 land van Ba-by-lon vandaan. Ja, al-les wat leeft God e-re geeft. 3. Eens
 15 schiep de heer die bo-ventroont het he-mel-rijk en wat daarwoont. Ja,
 19 al-les wat leeft God e-re geeft. 4. God schiep de gan-se wij-de aard', met
 23 al-le schep-se-len naar haar aard. Ja, al-les wat leeft God e-re geeft. Als-

27

 ook de ho - ge he - mels-tent met zon en - de maan aan't fir - ma-ment. Ja,

31

 al-les wat leeft God e - re geeft. 6. En maakt, als 't al ge - scha - pen is, de

35

 mens naar zijn ge - lij - ke-nis. Ja, al-les wat leeft God e - re geeft.

39

 Welheeft God al - le werk vol-bracht: den lich - ten dag en ook de nacht. Ja,

43

 al-les wat leeft God e - re geeft. 8. A - dam for-meert hij uit - et stof en

47

 zet hem in zijn groe - nen hof. Ja, al-les wat leeft God e - re geeft.

3. Adam erkent die alles schiep

Onbekende schrijver; ook bekend uit Karinthië

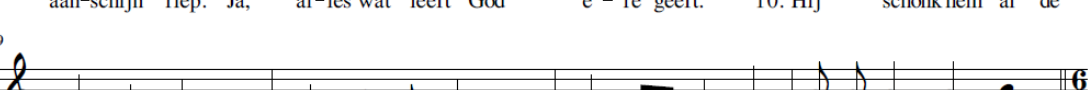
Leopold van der Pals (1884-1966)

Alla marcia

 9. A - dam er-kent die al - les schiep, hem zelfs en elk ding in 't

5

 aan-schijn riep. Ja, al-les wat leeft God e - re geeft. 10. Hij schonk hem al de

9

 vruch-ten zoet, be - geer - lijk voor 'toog, tot spij - ze goed. Ja, al-les wat leeft God

13

 e - re geeft. 11. Eén boom des hofs zou hij ver - mij - den, op - dat hij niet mocht

17

 scha - de lij - den. Ja, al-les wat leeft God e - re geeft. 12. Die boom zou ken - nen

21

 kwaad en goed. God spreekt: "Dit prent in uw ge - moed." Ja, al-les wat leeft God

26

 e - re geeft. 13. God nu deed een slaap zo diep op A - dam val - len en hij sliep.

33

 Ja, al-les wat leeft God e - re geeft. 14. Hij neemt, als A - dam de

38

 o - gen sluit, een rib - b' en hij scheidt een vrouw daar - uit. Ja, al-les wat leeft God e - re geeft.

4. Nu leefden ze vol heerlijkheid

Onbekend; ook bekend uit Karinthië

Leopold van der Pals (1884-1966)

Allegro *f*

 15. Nu leef - den ze vol heer - lijk - heid, elk ding was tot haar dienst be - reid. Ja,

6

 al-les wat leeft God e - re geeft. 16. Zo - dra de dui - vel zulks ver - nam, hij

13

 hei - me - lijk ge - slo - pen kwam — ja, al-les wat leeft God e - re geeft— 17. al

18

 naar der slan - ge wij - ze al in den pa - ra - dij - ze. Ja, al-les wat leeft God e - re geeft.

5. Toen plukte zij den appel af

Onbekende schrijver; ook bekend uit Karinthië

Leopold van der Pals (1884-1966)

Moderato

 18. Toen pluk - te zij den ap - pel af en E - va dien te

6

 e - ten gaf. Ja, al - les wat leeft God e - re geeft.

6. Zij gaf ook haren man met haar

Onbekende schrijver; ook bekend uit Karinthië

Leopold van der Pals (1884-1966)

Moderato *f*

19. Zij gaf ook ha-ren man met haar, ge - o - pend werd hem 't o - gen-paar. Ja,

6

al-les wat leeft God e - re geeft. 20. Zij a - ten en in de ei - gen stond wierd

10

heel de we - reld mèt ver - vond. Ja, al - les wat leeft God e - re geeft.

7. Toen joeg de engel Gabriël

Onbekende schrijver; ook bekend uit Karinthië

Leopold van der Pals (1884-1966)

Moderato

21. Toen joeg de en - gel Ga - bri - el hen ui - ten hof naar

5

Gods be - vel. Ja, al - les wat leeft God e - re geeft.

8. Toen werden zij, hoewel nu wijs

Onbekende schrijver; ook bekend uit Karinthië

Leopold van der Pals (1884-1966)

Moderato

22. Zo wer - den zij, hoe - wel nu wijs, ver - jaagd al uit het

5

pa - ra dijs. Ja, al - les wat leeft God e - re geeft.

9. O heilige drievuldigheid

Vers 14 van *Singen will ich aus Herzensgrund*

Dichter onbekend (voor 1568)

Leopold van der Pals (1884-1966)

Alla marcia

O hei - li - ge drie - vul - digheid, o god - de - lijk re - gi - ment. Aan
 6 dood, dui - vel en ook de hel kwam nu voor - goed een end. Gij hebt het eeu - ig
 11 le - ven ons al - len weer ge - ge - ven. Nu zijt ge - pre - zen al - zo zeer die
 16 ons' ge - dach - ten kent: de heer. Zijn rijk wil hij ons ge - ven.

HET PARADIJSSPEL

Uit Oberufer bij Pressburg (Bratislava)

OPENINGSLIED

De kompany singht binnengaande:

(No. 1)

1. Singhen wilc uyter herten myn
alst leyt in myn gemoet,
heer, laet 't myn mond gegeven syn
dat het u preysen doet!
5 want ghy sytonsen god
—laet af van alle spot—
die alle dinc geschaepen heit*
ent al bestiert nae syn beleyt,
geloofd, geloofd sy god!
- 10 2. En in het midden daer stond een boom,
met kostlycke vrugt belaeen,
die haer van god verboden wierd:
die soudense laeten staen.
Sy en mochten die niet smaeken,*
15 sy en mochten daer aen niet raeken.
Den boom sou syn het leven:
daer omme wil god niet en gheven
18 de vrught die hong* daer aen.²¹

De boomdrager spreekt:

Goê sanghersluyden myn, coomt naederby en siet
wat grote vreught en eer u deusen dach geschiedt:
veul vollecks sit bijeene alhier in deusen sael,
groot ende kleyn, die syn gecomen al te mael*
S15 u spel te hooren. So wilt rontsomme* staen
en neerstelic* een wyl* voor haerluy singhen gaen.
Toont een betaamelyc en vroom gesicht,
soodat ghyse allen oock van herten sticht;
merckt* dat u stemme suver word' gehoordt
SI10 en hertelyck klinck' u gesanck ende woord.

²¹ Eerste en tweede vers van het lied *Singen will ich aus Herzensgrund*, dichter onbekend, geschreven voor 1568 (Blöchl 2001, pp. 135-137).

Alevel* groeten me te voren
 de goê gemeynt, so u wel vlytigh aen wilt hooren.
 Maer laet ons teersten groeten god vader in synen troon
 en groeten me desgelyc* synen eenighen soon,
 SI15 mitgaeder* den heylighen geest hooch vereert,
 die aen ons menschen den wegh ter waarheyt leert.
 Groeten me tesamen heel de heilighe triniteit:
 vader, soon ende geest gedrieën in eenicheit.
 Groeten me Adam en Eva in den hove,
 SI20 daer me allen wel geern souden binnen moghen.
 Groeten me oock alt geboomt ende gediert,
 soo veul als in het paradys gevonden wierd.
 En groeten me fyn neffens* de andere dieren
 de veughelkens die soo schone slaen* ende tierelieren.
 SI25 Groeten me oock het gantsche firmament,
 alsoo god heere heyt gheset aen swaerelts end.
 Groeten me seer de edele overheydt;
 groeten me meester, nu als tallentyd.
 Groeten me de eerwaerde geestlycken soo goet me connen,
 SI30 noyt en moghen me iet speulen, als sy 't niet en gonnen.
 Groeten me tsaem de schepenen en den schout,
 De vroe raetheeren nae vermoghen, jong ende oud.
 Want we sullense al gaeder gevoeghelyck eeren
 naerdien sy over ons ghestelt syn van god ons heere.
 SI35 En nu, goê sanghersluyden myn, fanght vlytigh aen,
 den boom, dwelc in het midden van den hof doet staen,
 daer van en mach niemant de vrught niet en aenroeren,
 soo hy nae gods ghebieden tleven wilt voeren;
 die boom willen me oock groeten op syn best
 SI40 met al syne vrughten, van de eerste tot de lest.
 Die quaie Eva isser eenmael van gaen eten,
 toen heyt Adam – die hals – er oock van gegeten.
 Daervuur wirdense van god verstooten meteenen;
 aen deuse saack willen me allen exempel nemen.
 SI45 Allenich den duvel, die en willen me niet groeten,
 veur dien de lieve-heer ons mach behoeden;
 we willen den booserick in syne steerte knypen
 en in syne leul'cken* haeren grypen.
 Alsoo, goê sanghersluyden myn, hebt ghe allen wel geheurt
 SI50 van dat tonser schaede int paradys is gebeurt.
 Laat ons tende groeten ons leermeester goet
 en groeten me oock syne const en synen moet,
 met dwelck hy onse rauwe stemmen
 sonder als te veul slaegh heyt tomen kennen.

SI55 Nu weet ghy wat van u begheert u oud compaan,
goê sanghersluyden myn. Soo fanghet aen.

De kompany singht:

(No. 1bis)

Singhen wilc uyter herten myn
alst leyt in myn gemoet,
heer, laet 't myn mond gegeven syn
SI60 dat het u preysen doet!
want ghy syt onsen god
—laet af van alle spot—
die alle dinc geschaepen heit
ent al bestiert nae syn beleyt,
SI65 geloofd, geloofd sy god!²²

De engel Gabriël treet op:

19 'k Treet voor uluyden sonder spot!
20 goên avond saamen gheve u god,
een goên avond ende geseeghende tyt
mooch ons van daerboven syn toegeseit,

Achtbaare, seer vroede,* goetgunstige heeren,
oock deugtsaame vrouwen ende jonckvrouwen in alle eere,
25 wilt altegaer niet euvel duyden
dat wy ons spel gaen toonen voor uluyden,²³
en wel van Adam en Eva, ent verhael
hoese uytet paradys verdreeven syn eenmael,
Soo ghy bereyt syt om ons aen te hooren,
30 swycht stil en opent wyt u ooren.

De kompany singht ommegaende:

(No. 2)

1. Hoe koel schynt ons den morgen,
de sonne leyt verborgen,
en alles wat leeft
god eere gheeft.
35 2. Wy coomen van alsoo veer gegaen
uytet land van Babilon vandaen.
Ja, alles wat leeft
god eere gheeft.

²² Zie de noot bij r. 18.

²³ Marks (1997, pp. 29v en p. 105 n. 7) voegt hier 18 regels toe. De eerste vier op grond van een opmerking van Schröer in de voetnoten (1862, p. 141), de volgende 14 op grond van een aanvulling van Schröer uit het handschrift van het stuk dat hij later verwierf (1862, p. 201). Deze aanvulling staat in het handschrift in de epiloog (na r. 342), maar moet volgens Marks in de proloog staan.

- 40 3. Eens schiep de heer die boven troont
 het wereldryck en wat daar woont.
 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft.
- 45 4. God schiep de gansche wyde aerdt,
 met alle schepselen nae haer aerdt.
 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft.
- 50 5. Als oock de hooghe hemelstent
 met zon ende maan aent firmament.
 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft,
- 55 6. En maect, als 't al geschaepen is,
 de mensch nae syn gelyckenis.
 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft.
- 60 7. Wel heeft god alle werck volbraght:
 den lighten dach en oock de nacht.
 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft.
- 65 8. Adam formeert hy uytet stof
 en set hem in syn groenen hof,
 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft.²⁴

God de Heer spreeckt:

- 65 Adam, nu neemt den adem des levens,
 dien ghy ontfaet* mit deuzen dach²⁵
 neemt oock verstant waerdoor ghy leert

²⁴ Dit lied is ook bekend uit Karinthië, zij het met een iets andere tekst. Zie Garntner (1933).

²⁵ Het Duits heeft hier *Tahen*, wat klei of leem betekent, zie opmerking van Schröer (1862, p. 127). Steiner (1961/1923, p. 87) meent met *Tah* bedoeld wordt *Tag*, wat echter niet in het rijm past en meldt dat het oorspronkelijk *Datem* geweest moet zijn: *mit dem Datem* = op deze dag. Dit neemt Bruinier over.

Naar alle waarschijnlijkheid zijn deze regels een verbastering van wat bij Hans Sachs staat (Sachs 1870/1548, pp. 20v.): *So nemb den lebendigen Athen | auf daß du empfechst nach den Thaten | die Vernunft! Doch darbey betracht | das ich dich hab auß Laim gemacht* (hoofdletters en onderkast van mij; *Athen* = *Atem*; *empfechst* = *empfangst*). Vergelijk dit met OP 63-66: *Adâm, ni man den lebendigen Atem | den du empfangest mit dem Tahen! | Nim an Vernunft, dabei betracht | das ich dich hab aus Erdn gemacht* (hoofdletters van mij).

Vergelijk echter Schröers editie in het *Weimarisches Jahrbuch* (1856, p. 389, rr. 59-62 en n.).

dattic u uyt stof heb geformeerd.
 Soo leef dan. En van stonde* af aen
 gaet steevast op uw voeten staen!
 Spreeckt op, Adam, en segt my nu,
 70 myn schepping, hoe behaegt sy u?
 Verwondert u niet de aarde wyt?
 Der zonne glans en heerlyckheyt?
 En myn gewelfden hemelsboogh?
 'k Mocht weten, Adam, oft u oogh
 75 mit lust op al dit schoone blickt.

Adam spreeckt:

O heer, hoe wys heeft 't al beschickt
 u goddelycke majesteyt.
 Oock myn heeft u almogenthey
 geschaepen soo dat ick erken
 82-83 hoeck nae u beelt geschaepen ben.
 81 U wil mach volghen t' allen tyt,
 80 soals ghy myn int herten lyt.

God de Heer spreeckt:

Siet, Adam, veulderhand* gediert
 85 dwelc u van myn geschonken wierd.
 Ick gheef het u in heerschappy,
 en bergh' en daelen noch daer by.
 Oock het gevogelt van den hemel,
 89 der visschen spartelend geweemel [...].
 91 'k Wil met u deelen het bestuur
 over de gansche creatuur.
 U woonstee hebt ghy voor altyt
 in myn geplanten hof so weydt.
 95 Proef vryelyck van allen boomen
 daer van de vrucht u wel becoome.
 Al wat daer groeyt int paradys
 sy u tot kostelycke spys.
 Doch wil ick, almachtich god
 100 u gheven één gestrangh gebodt:
 aensiet den boom van goet en quaat,
 die ginder in het midden staet,
 — de allerbeste, moet ge weten—
 daervan en sult ghy nimmer eten.
 105 Ten daghe dat ghy u vermeet*
 en de verboden boomvrucht eet,
 de doot voor eeuwich sult ghy smaeken,*

ja int verderven plots geraeken.
 Merckt* uyt hetgeen ick u geboot
 110 dat hy, die 't leven en de doot
 u gaf, het alsoo nemen can.

Kompany singht:

(No. 3)

9. Adam erkent die alles schiep
 hem selfs* en elck dingh int aensyn riep.
 Ja, alles wat leeft
 115 god eere gheeft.

10. Hy schonk hem alde vrughten soet,
 begeerlyck voor 't oogh, tot spyze goet.
 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft.

120 11. Eén boom des hofs sou hy vermyden
 opdat hy niet mogt schaade leyden.
 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft.

125 12. Die boom sou kennen quaat en goet.
 God spreekt: "Dit prent in u gemoet."
 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft.

130 13. God nu deet een slaep soo diep
 op Adam vallen en hy sliep.
 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft.

135 14. Hy neemt, als Adam de ooghen sluyt,
 syn ribbe en scheidt een vrouw daeruyt.
 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft.

Godt de Heer spreekt:

Een ribbe uyt Adams lichaam bouw
 ick, hem ter hulpe, tot een vrouw,
 Adam wordt wacker, wilt opstaen,
 hier neemt u ghesellinne aen.
 140 Sy is geschaepen uyt u lyf,
 mit u te deelen dit verblyf;

sy is temet* uyt u gebeent,
 dies —hebt haer lief, weest trou vereend.
 Myn enghel behoede u allerweeghen.
 145 U volghe staeg myn milde seeghen.
 Weest vrugtbaer, u naecomelinghen
 vervullen 't aerdtryck. Alle dingen
 syn u, soo ghy gehoorsaem syt.

Adam spreeckt:

150 Van herten ben ick hiertoe bereydt
 o heer, want ghy hebt my gegheven
 al creatuur en oock myn leven.

Zij buigen tegen elkaar. God de Heer af

Hoe lieffelyck, Eva, op deuse wys
 met u te wonen int paradys,
 dwelc god de heer ons wilde gheven
 155 om soo vernoegd daerin te leven
 van lasten vry. Slechts één gebodt
 gaf ons de goedertieren god.
 Ei, hoort de blye vogels quelen,
 siet alom het gedierte spelen;
 160 tsyn boomen overal,
 veulderhand* vrughten sonder tal.
 Daervan te eten met syn beyden,
 en hoeven maer één boom te meyden.
 De beste, die int midden staet.
 165 Daer van god niet en eten laet.
 Ten daghe dat wy ons vermeten*
 van de verboden boom te eten,
 de doot voor eeuwich sulle'me smaeken,*
 ja, int verderven plots geraeken.
 170 Merckt* uyt hetgeen ons god geboot
 dat hy, die 't leven en de doot
 ons gaf, het alsoo nemen can.

De Kompany singht:

(No. 4)

15.Nu leefdense vol heerlyckheit;
 elck dingh was tot haar dienst bereydt.
 175 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft.

16.Soo dra de duyvel sulcks vernam
 hy heimelyck geslopen quam.

180 Ja, alles wat leeft
god eere gheeft.

17. Al nae der slanghe wyze
al in den paradyze.
Ja, alles wat leeft
god eere gheeft.

Duyvel spreeckt:

185 Ick come in het paradys
geslopen al nae der slanghe wys.
God schiep temet* een menschenpaer,
hy cierende het soo wonderbaer
en settet in syn schoon plantsoen:
190 maar ick sal sien of 'k se daer uyt can doen.
Dies coom ick in het paradys
en maek datse eten van de spys.
193-194 Hoe, sullense alle vruchten smaeken,*
195-196 en aen die ééne boom niet raeken?
Adam, proeft van het sap soo ryck,
soo wort ghy aen u god gelyck.
Ghy, rozige Eva, neemt gerust
200 dees appel, eet nae hartelust
en gheeft ervan aen Adam oock.

Kompany singht:

(No. 5)

18. Toen pluckte sy den appel af
en Eva dien te eten gaf.
Ja, alles wat leeft
205 god eere gheeft.

Eva spreeckt:

Siet hier Adam, ick ben u vrouw
en ghy myn man. Ick bid, beschouw
die schoonste daer van alle boomen
daervan ick gheen vrucht noyt heb genoomen.
210 Het lust my, voort er van te eten,
Adam, wilt ghy de waarheidt weten,
dit is de allerbeste spys.
Hier, neemt hem aen en proeft ereis*
als ghy my mint.* Het is een lust
215 dit sap te smaeken.* Eet gerust!

Adam spreeckt:

218 Soo het aen my lag, syde ick neen,
216-217 soo ick eet, isset om u alleen.

Adam byt in den appel en smyt hem wegh

z.m. Ach, hoe dat 't myn gemoet verwandelt*...²⁶

Kompany singht:

(No. 6)

219 19.Sy gaf oock haeren man met haer,
220 geopend wird hem 't ooghenpaer.
 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft.

 20.Sy aten en in de eigen* stond*
 wierd heel de waerelt met verwond.
225 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft.

Duyvel spreeckt:

 Ick ben de duyvel van de echtelie'n
 aldaer wort ick soo menichmael gesien.
 'k Blaas haerluy int oor: waerom al' daghen
230 sichselven en malkander plaaghen?
 De man can sich opknoopen,
 de vrouw int water loopen
233 dan synse van al haer plaaghen af,
z.m. by myn hebbense in de hell' haer graf.²⁷
234 Adam en Eva heb ick oock bedroghen,
235 hebse listichlyck iet voorgelooghen,
 datse overtraden gods gebodt
 en aten dat god verboden hat.
 't Is regt, 't is regt, sulcke fruyt
 en gheef ick niet om een duy*;**
240 hadden Adam en Eva pruymedanten* genoomen,
 't waerse duysent mael beter becomen!

Adam spreeckt:

 Ach, myn gemoet is gansch verwandelt!*

 O vrouw, seer qualyck heb ik gehandeld
 deur dien* ick volleghe u raet.
245 Het bloote swaert nu voor my staet;

²⁶ Deze zin wordt bij Schröer als proza zonder regelnummer ingevoegd vanuit het manuscript dat hem ter beschikking stond (Schröer 1862, p. 135).

²⁷ Deze zin wordt bij Schröer zonder regelnummer ingevoegd vanuit het manuscript dat hem ter beschikking stond (Schröer 1862, p. 135).

ick sien my naekend en oock bloot,
o Eva, onse sonde is also groot.

God de Heer spreekt:

Waer syt ghy Adam, coomt tot my.

Adam spreekt:

250 Hier ben ick heer,
ick schaem my voor u ooghen seer.

God de Heer spreekt:

Wat schaemt ghy u?

Adam spreekt:

252 Omdat ik at
252 Wat ghy, o heer, verboden hadt.

God de Heer spreekt:

En waent ghy Adam, durft ghy hopen
dat ghy u straffe sult ontloopen.
of dat ghy u vergryp niet boet?²⁸
255 wie gaf u, Adam, d'euvelen moet?

Adam spreekt:

Och heer, ick sweer u by myn trou,
Eva, die ghy my gaeft tot vrouw,
die gaf my van den boom te eten:
ick en hadde my waerlyck niet vermeten.*
260 Een schoonen appel pluckte sy
en beet er in, — ick stond er by—
soo overtradt sy u gebodt
en met* coomt ghy daer aen, heer god.

God de Heer spreekt:

Waer is de vrouw die sulckx misdeed?

Adam spreekt:

265 Ginds by dien boom, heer, dattic weet.

God de Heer spreekt: (tot Eva)

266-267 Wat is dit dat ghy hebt gedaen?

²⁸ Bruinier verdeelt de regels 253-254 over drie regels, omdat ze iets eerder regel 252 heeft uitgebreid en anders met het rijm niet uitkomt. De vertaling is erg vrij.

Eva spreekt:

De boose slangh, heer, dreef my aen
 met haer bedrogh, soolang tot dat
 270 'k van de verboden vrughten at.
 Heer, voortaan doenme wat ghy seght.

Godt de Heer spreekt:

272 Waer syt ghy Gabriël myn knegt?
 272 Coomt haestelyck hier opdat ghy hoort
 myn goddelycken wil en woordt:
 Adam en Eva sult ghy heden
 275 verjaghen uyt den hof van Eden.
 Dryft met myn blinkend swaert hen uyt,
 de poort, die ick voor eeuwich sluyt.

Kompany singht:

(No. 7)

21.Toen joegh de engel Gabriël
 hen uyt en hof nae gods bevel.
 280 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft.

Engel spreekt:

Ick heb ontfangen een gebodt
 al van den allerhoochsten god
 dat ick Adam en Eva heden
 285 verjaghe uyt en hof van Eden.

De engel buigt met het swaert tot Adam en Eva

Soo gaet dan henen voor altyt,
 bebouwt het veldt met noeste vlyt!
 int zweet uws aanschyns eet u broot
 Adam —en Eva ghy met noot
 290 draegt uwe kinders ondert harte,
 vermenichvuldigt sy u smarte.

Eva spreekt:

Wee ons, die arme vrouwen
 moetent om my berouwen!
 alsnu tmoet syn, soo sullenme 't waaghen
 295 ons immer nae gods leer gedraaghen
 en bidden dat hy ons behoed.

Adam spreekt:

Coomt maer by my, myn Eva soet!

Myn god, wanneer roept ghy ons wéér?
Och, laet ons niet lang wachten, heer!²⁹

Engel spreeckt:

300 Soo gaet en uyt den hove treet;
 tot ick u langsaem wederkeeren heet.*

Eva spreeckt:

Ick bid, heer god, verlaet my niet nae desen.*

Engel spreeckt:

 Eva, wilt sonder twyfel wesen!
 u man volght nae, sorght voor u kind daerneven,
305 Soo sal god u de sonden àl vergheven.

Kompany singht:

(No. 8)

22.Soo joegh de engel Gabriël
 hen uyten hof nae gods bevel.
 Ja, alles wat leeft
 god eere gheeft.

Duyvel spreeckt:

310 Ick heb die beyden sluw bedroghen.
 Se uyt het paradys geloghen:
 maer nu wilc sien waer ickse can vinden
 omse met myn kettingh tsaem te binden.
 Heer rechter, heer rechter, eeuwiche schand
315 over Adam en Eva in kettingh en band.
 Ick weet ghy en scheltse de schuld niet kwyt.
317 Sy sullen syn vermaeledyt.*
SII1 In sondighe wereldd gestooten voor goet,³⁰
 so* my treffelyck* gevallen doet.
 Te daghe en te nacht sallic mit haer syn,
 daer jammer is ende groote pyn.
SII5 Daer blaes ick van agter en veuren int vuur;
 in myn helle hebbense rust noch duur.
 Ick poock er de vlammen vlytigh aen
SII8 datse mit my sweeten tsaem
318 en sullen eeuwelyc daer branden.
 Niemand en rukte z' uyt mynen handen!

²⁹ Schröer (1862, p. 138) heeft hier een zetfout en zet r. 300 ernaast (de fout zit ook in de noten bij r. 297 die eigenlijk 298 is). Bij r. 305 staat weer de juiste telling.

³⁰ Deze acht regels zijn door Steiner toegevoegd op basis van een addendum van Schröer (1862, p. 201) uit het handschrift dat hij na optekening van de tekst verwierf. Zie ook Marks (1997, p. 108, n. 30).

God de Heer spreeckt:

320 Pack u wegh satan, ghy helle hond!
 Welck schandelyck woordt quam uyt u mondt.
 Stof ende aerde sy voorten u spys,
 en tegen der creaturen wys,
 323 <wyl* ghy dit quaade hebt gedaen,>³¹
 sult ghe op u buyck al' daghen gaen.
 325 Siet hoe is Adam thans soo ryck,
 geworden eenen god gelyck,
 daer hy het goed en quaadt beseft,
 wanneer hy syne handen heft
 en levee in alle eeuwicheidt.**

Kompany singht afgaende:

(No. 9)

330 O heilighe drievuldicheydt,
 o goddelyck regiment,*
 aen doot, duyvel en oock de hel
 quam nu voor goet een end.
 Ghy hebt het eeuwich leven
 335 ons allen weergegheven.
 Nu syt gepresen alsoo seer!
 die ons' gedachten kent, de heer,
 syn rijck wil hy ons gheven.³²

Engel spreeckt:

Achtbaere, seer vroede* goetgunstige heeren,
 340 oock deugtsame vrouwen ende jonckvrouwen in alle eere,
 342 wilt altegaer niet euvel duyden
 341 dat wy ons spel vertoonden voor uluyden,
 SIII1 van hoe god al dingen heyt gemaect³³
 mitgaeder* de menschen bloot ende naekt;
 die schiep hy deur 't goddelyck raetsbesluyt
 nae syn gelyckenis, uyt eene aerdenkluyt
 SIII5 en gafse 't paradys tot woon,
 den hof van Eeden alsoo schoon.
 Maor de slangh mit haore listigheyt
 heeft Adam ende Eva verleyd

³¹ Bij Schröer (1862, p. 140) is r. 322 een enkele regel zonder rijm; Bruinier heft r. 323 van Schröer hierop laten rijmen en voor r. 324 een extra regel ingevoegd die op r. 324 rijmt.

³² Veertiende vers van het lied *Singen will ich aus Herzensgrund*, dichter onbekend, geschreven voor 1568 (Blöchl 2001, pp. 135-137). Zie ook de noten bij lied 1 en 1bis.

³³ Deze 14 regels zijn door Steiner toegevoegd op basis van een addendum van Schröer (1862, p. 201) uit het handschrift dat hij na optekening van de tekst verwierf. Zie ook de opmerking bij r. 26 hierboven.

SIII10 datse overtraden gods gebod
en aten dat god verboden hadt.
So synse gecomen in angst ende noot,
ten leste geslaeghen mit eeuwiche doot,
tot den barmhert'gen god syn Soon liet nederdaelen
SIII14 die veur ons menschen deed losgeld betaelen.
343 'k Bid soo wy quamen veuls te cort
't ons niet en aengerekend wordt.
345 Maar alles dat wy schuldich bleven
onze onkunde mach syn toegeschreven;
hiermee elckeen het alder best betracht'*
soo wenschen me van god almachtich 'n goede nacht.

WOORDENLIJST

Afkortingen:

- SI=B Boomzanger, toevoeging I van de hand van Steiner
 h.l. *hoc licet* = hier past (bij een ongebruikelijke betekenis)
 MNW Middelnederlandsch woordenboek
 OP Oberuferer Paradijsspel
 SII toevoeging II van de hand van Steiner (tussen r. 317-318)
 SIII toevoeging III van de hand van Steiner (tussen r. 342-343)
 s.v. *sub voce* = bij het lemma
 WNT Woordenboek der Nederlandsche Taal

Algemene eigenschappen van de gebruikte taal:

- Ontkenningen zijn dubbel (als in het Franse ne... pas): 'ik weet het niet' wordt 'ik en weet het niet'. Dit is een algemeen Nederlandse oude constructie, tot ca. 1600 zeer algemeen.
- De ik-vorm kan ook geschreven worden als hele werkwoord + -me, bijvoorbeeld in het Sterrengezang: 'ik groet' wordt 'groeten me'. Dit is een Brabantse dialectconstructie.
- Gabriël gebruikt twee keer woorden met de letter ao (SIII 7). Dit is een dialectuitspraak, onder meer in het Brabants. Hij wordt uitgesproken als de /o/ in zone.

<i>Mod. spelling</i>	<i>Betekenis</i>	<i>Oorspr. sp.</i>	<i>Regel</i>	<i>Bron</i>
aanroeren	aanraken	aenroeren	SI=B 37	WNT
alevel	niettemin	alevel	SI=B 11	WNT
altemaal	alles/allen tezamen, altegaar	al te mael	SI=B 4	WNT
betrachť	trachten, streven naar	betrachť (= betrachte)	OP 347	WNT s.v. trachten
desgelijk	evenzo	desgelyc	SI=B 14	WNT s.v. desgelijke
deurdien	doordat	deurdien	OP 244	WNT s.v. doordien
eigen	zelfde	eigen	OP 223	WNT A, 8
ereis	een keer	ereis	OP 213	WNT
vang(e)t aan	begint (gebiedende wijs)	fangh(e)t aen	SI=B 35, 56	WNT s.v. aanvangen
heet	heten = h.l. opdragen, uitnodigen (beide betekenissen passen)	heet	OP 301	WNT s.v. heeten II, IA
heit	= heeft	heit of heyt	OP 7, SI=B 25, 42, 54, 63, SIII 1	WNT, zie 'vormen'
hong	= hing	hing	OP 18	WNT, zie , 'vormen'
leul'ken	lelijke (fantasiespelling van Bruinier)	leul'cken	SI=B 48	
merkt	iets in acht nemen, iets waarnemen	merckt	SI=B 9, OP 109, 170	WNT
mèt	net op dat moment	met	OP 263	WNT s.v. met III, 28, 30
mint	minnen = liefhebben	mint	OP 214	WNT

mitgader	daarbij nog, bovendien	mitgaeder	SI=B 15, SIII 2	WNT s.v. mitsgaders; vgl. MNW s.v. metgader
nadezen	hierna, naderhand	nae desen	OP 302	WNT
neerstelijk	naarstig, volijverig	neerstellic	SI=B 16	WNT s.v. naarstelijk
neffens	naast	neffens	SI=B 23	WNT s.v. nevens
ontvâat	ontvangt	ontfaet	OP 64	WNT s.v.ontvangen
pruimedanten	h.l. pruimen ³⁴	pruymedanten	OP 240	WNT
regiment	h.l. heerschappij	regiment	OP 331	WNT 1
rondsomme	rondom	rontsomme	SI=B15	WNT s.v. rondom I
slaan	afgebroken heldere zangtonen voortbrengen (van een vogel)	slaen	SI=B 24	WNT, zie afd. II,9
smaken	proeven	smaeken	OP 14, 107, 168, 194, 215	WNT
stond(e)	¹ van stonde af aan = van nu af aan ² tijd, moment	stond(e)	OP ¹ 67, ² 223	WNT
temet	¹ h.l. tegelijk, in de zin van 'eveneens' (vert. v <i>zugleich</i>) ² zo-even, zopas	temet	OP ¹ 142, ² 187	WNT
treffelijke	uitstekend	treffelyck	SII 2	WNT, 8
vermaledijd	vervloekt	vermaeledyt	OP 317	
vermeten	zich vermeten: iets aanmatigends wagen	vermeten	OP 105, 166, 259	WNT
verwandelen	het verwandelt mijn gemoed = het beroert me zeer	verwandelt	OP tus-sen 218-219, 242	WNT
veulderhand	van allerlei soort	veulderhand	OP 84, 161	WNT s.v. velerhande
vroede	wijs (wijze)	vroede	OP 23, 339	WNT s.v. vroed
wijl	¹ een korte tijd ² aangezien (zie ook dewijl)	wyl	¹ SI=B 6 ² OP ^a 323	WNT s.v. wijl ¹ I, ² III
zelfs	zelf	selfs	OP 113	WNT s.v. zelf II
zo ³⁵	wat, hetgeen (betrekkelijk voornaam-woord)	so (soo)	SII 2	WNT s.v. zoo III 34

³⁴ Afgeleid van het Franse *prune d'ente*, zie de opmerkingen in het WNT. In het Duits gaat het om *Kletzen*, dat zijn gedroogde pruimen, vgl. het Nederlandse *kwets*; vgl. Steiner (1961/1917, GA 274) p. 41 en (1961/1918, GA 274), pp. 50v.

³⁵ Meestal wordt het woord in de tekst van Bruinier gespeld als 'soo'; waar het als 'so' gespeld word, is dit aangegeven. Niet van een asterisk zijn voorzien:

- 'zo' waar tegenwoordig een samenstelling gebruikt wordt: OP 81 (soo dat), 177 (soo dra);
- 'zo' in de gebruikelijke betekenis van 'aldus': SI=B 5 (so), 22, 24, 29, OP 67, 94 (so), 128, 155, 188, 197, 228, 262, 286, 300, 305, 306, 325, SIII 11 (so), OP 348, zie WNT s.v. zoo I;

OP 238-239

't Is recht, 't is recht: zulke fruit | en geef ik niet om een duit.

Waarlijk, waarlijk, zulk fruit verkoop ik niet voor weinig geld

Dat wil zeggen: de duivel eist een hoge prijs, namelijk de zielen van Adam en Eva, voor het aanbieden van het fruit.

Duitse tekst: *O recht, o recht, eim solchen Ratzen | ein solchen Apfel gib ich nit um ein Batzen.*

Vrij vertaald, zie de opmerkingen van Marks (1997, p. 107 n. 24) en Schröer (1862, p. 136 n.).

OP 327-329

(...) daar hij het goed en kwaad beseft, | wanneer hij zijne handen heft | en leve in alle eeuwigheid.

De betekenis van de tekst is duidelijk, echter is deze passage elliptisch. Bedoeld is dat Adam zijn handen heft (Luthervertaling: *das er nicht ausstrecke seine Hand*) om ook van de boom des levens te eten, wat hem onsterfelijk zou maken. Dat is in de Bijbel de reden dat Adam en Eva uit het paradijs gestuurd worden (Genesis 3:22).

Marks (1997 p. 40 en 108v. n.) grijpt in de tekst in: hij voegt drie regels van Hans Sachs toe (Sachs 1870/1548 p. 47) en voegt daarvoor twee toe om de tekst in de passen in het toneelstuk. Er is echter geen geldige reden op grond van vergelijking van de handschriften en uitgaven om dit te doen.

• 'zo' in de betekenis van 'indien', 'als' (protasis in conditionele zin): SI=B 12 (so), 38, OP 29, 148, 216, 218, 343, zie WNT s.v. zoo II 25; 'zo' in de betekenis van 'dan' (apodosis na 'als' in conditionele zinnen, ietwat een germanisme): SI=B 56, OP 198, 294, zie WNT s.v. zoo I 3.

BIBLIOGRAFIE

DUIJS - TEKSTUITGAVEN

- Marks, Reiner (ed., 1997). *Die Oberuferer Weihnachtsspiele nach Karl Julius Schröer und Rudolf Steiner: Anhand alter Quellen revidierte und ergänzte Fassung*. Dornach: Rudolf Steiner Verlag.
- Pals, Leopold van der (1980⁷). *Lieder und Chöre zu den Oberuferer Weihnachtsspielen: Mit Klavierbegleitung. Spiele aus altem Volkstum mitgeteilt von Karl Julius Schröer*. Dornach: Philosophisch-anthroposophischer Verlag.
Oudere titel: *Lieder und Chöre mit Pianofortebegleitung zu den von Karl Julius Schröer u.A. gesammelten deutschen Weihnachtsspielen*, druk 1 (1919) - 6 (1974).
- Ritter, Heinz (tekst) & Ameln, Konrad (muzieknotatie) (1950). *Das Oberuferer Christgeburt- und Hirtenspiel mit einem Überblick über die Geschichte der Oberuferer Spiele* (Bärenreiter-Laienspiele 101). Kassel/Basel: Bärenreiter.
- Ritter, Heinz (tekst) & Ameln, Konrad (muzieknotatie) (1950). *Das Oberuferer Dreikönigsspiel: Mit einem Überblick über die Geschichte der Oberuferer Spiele; Mit einem Notenteil* (Bärenreiter-Laienspiele 102). Kassel/Basel: Bärenreiter.
- Ritter, Heinz (tekst) & Ameln, Konrad (muzieknotatie) (1951). *Das Oberuferer Paradeisspiel: Mit einem Überblick über die Geschichte der Oberuferer Spiele und kritischen Anmerkungen; - Mit einem Notenteil* (Bärenreiter-Laienspiele 103). Kassel/Basel: Bärenreiter.
- Schröer, Karl Julius (1862²). *Deutsche Weihnachtsspiele aus Ungern [...]: Neue Ausgabe*. Wenen: Wilhelm Braumüller. Erste editie 1858. Leopoldstadt (Wenen): Keck.
- Schröer, Karl Julius (1918). *Christgeburtsspiel aus Oberufer bei Pressburg*. Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- Schröer, Karl Julius & Haass-Berkow, Gottfried (1917). *Spiel vom Sündenfall: Paradeisspiel aus Oberufer bei Pressburg 14. Jahrhundert*. Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- Schröer, Karl Julius (ed.) [& Steiner, Rudolf Ed.] (1981⁶). *Weihnachtsspiele aus altem Volkstum. Die Oberuferer Spiele*. Dornach/Schweiz Rudolf-Steiner-Verlag.
Eerste uitg. 1938 o.d.t. *Weihnachtsspiele aus altem Volkstum, die Oberuferer Spiele mit einer Ausprache von Rudolf Steiner herausgegeben von Marie Steiner*. Dornach : Philosophisch-anthroposophischer Verlag am Goetheanum
- Schröer, Karl Julius (ed.) [& Steiner, Rudolf Ed.] (1991). *Weihnachtsspiele aus altem Volkstum: die Oberuferer Spiele. Ausgabe mit zusätzlichen Regieangaben nach der Dornacher Inszenierung*. Dornach: Rudolf Steiner Verlag.
Tekst identiek aan de vorige, maar met regieaanwijzingen.
- Sembdner, Helmut (1977). *Die Oberuferer Weihnachtsspiele im Urtext: Karl Julius Schroers Fassung von 1858 in Verbindung mit dem Andauer Handschrift und dem anonymen Erstdruck von 1693*. Stuttgart: Verlag Freies Geistesleben.

DUIJS - OVER DE OBERUFERER SPELEN EN OVERIGE LITERATUUR

- Amanshauser, Helmut (1935). *Das Paradeisspiel von Oberufer*. Berlin: Langen/G. Müller.
- Benyovszky, Karl (1934). *Die Oberuferer Weihnachtsspiele, mit einer Kostümtafel und einem Anhang der Singweisen*. Bratislava-Pressburg: S. Steiner.
- Blöchl, A. (2001). Melodiarium zu Wilhelm Paillers Weihnachts- und Krippenliedersammlung herausgeg. in den Jahren 1881 und 1883 (Volksmusik in Oberösterreich Band 13/1). Wien: Böhlau.
- Bolte, Johannes (1926). *Drei märkische Weihnachtsspiele des 16. Jahrhunderts: 1. Heinrich Knaust 1541; 2. Christoph Lasius 1549; 3. Berliner Anonymus 1589, nebst einem süddeutschen Spiel von 1693*. Berlin: R. Hobbing.
- Bolte, Johannes (1884). Ein Spandauer Weihnachtsspiel 1549. In *Märkische Forschungen* 18, pp. 109-222.
- Arnold Blöchl (2001). Melodiarium zu Wilhelm Paillers Weihnachts- und Krippenliedersammlung herausgeg. in den Jahren 1881 und 1883 (Volksmusik in Oberösterreich Band 13/1). Wien: Böhlau.
- Brandt, Hellmuth (1950). *Das Oberuferer Christgeburtsspiel: Mit alten Liedern*, München: Buchner.
- Emeritzky, Aurel A. (1970). Die Überlieferung der Oberuferer Weihnachtsspiele. In *Karpaten Jahrbuch: Kalender der Karpatendeutschen aus der Slowakei* 21, pp. 57vv.
- Flögel, Karl Friedrich & Ebeling, Friedrich Wilhelm, (1862), *Flögels Geschichte des Grotesk Komischen*, pp. 246-251, p. 462 n. 206 & afb. XVIII. Leipzig: Adolph Werl.
- Fürst, Karl Eugen (1977). *Das Oberuferer Christgeburtsspiel : Original-Aufzeichnung einer Inszenierung aus dem Jahre 1926: mit Beiträgen über das Paradeisspiel, Schuster- und Schneiderspiel, Beurlaubungslied, den Teufel-Spruch, die Rätselfragen und die Comedia 1693*. München: Uni-Druck.
- Garntner, Josephine (1933). *Am Feste Maria Lichtmeß*.
http://vlw1.dabis.org/PSI/redirect.psi&pageid=1513457825,001736&sessid=a15f-3f00-de4e-66f2&index=2&f_showitem=&fil_select=TIT&

- Hirschberg, Herbert (1929). Vom Mysteriencharakter der Weihnachtsspiele. In *Das Goetheanum* (22-12-1929).
- Horak, Karl (1940). *Burgenländische Volksschauspiele*. Wien/Leipzig: Adolf Luser.
- Jennsen, Ch[ristian?] (1964). *Spiele von Oberufer. Rückblick und Aufgabe*. Bonn [Hamburg?]: Bühne Morgenstern.
- Kinzil, Virgil (1974). Die Oberuferer Spiele in Rohr. In: *Karpaten Jahrbuch: Kalender der Karpatendeutschen aus der Slowakei*, pp. 33-38.
- Klein, Hans (1928). *Das Oberuferer Paradeisspiel in ursprünglicher Gestalt: nach der letzten Aufführung durch die Oberuferer Bauern mit allen Singweisen*. Kassel: Bärenreiter.
- Klein, Hans (1928-1929). Die Oberuferer Volksschauspiele. In *Die Singgemeinde* 5, pp. 81-87.
- Klein, Hans (1960). Die Weisen des Oberuferer Christgeburtsspiels. In: *Jahrbuch des Österreichischen Volksliedwerkes* 9, pp. 40vv.
- Klein, Hans (1962). Die Oberuferer Volksschauspiele. In *Karpaten Jahrbuch: Kalender der Karpatendeutschen aus der Slowakei* 13, pp. 50-57.
- Manherz, Karl (1986). Das Christgeburtsspiel und Paradeisspiel aus Zanegg/Mosonszolnok auf dem Heideboden. In *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 15, pp.21-37.
- Marks, Reiner (ed., 1998). *Von den Oberuferer Weihnachtsspielen und ihrem geistigen Hintergrund: Wortlaute aus Vorträgen und Aufsätze von Rudolf Steiner. Texte von Karl Julius Schroer zu den Oberuferer Spielen. Berichte zu ihrer Aufführungspraxis und weitere Materialien. Ergänzungs-band zur Textausgabe der Oberuferer Weihnachtsspiele*. Dornach: Rudolf Steiner Verlag.
- Netolitzky, R. (1959), Die Weihnachtsspiele von Oberufer. Rückblick und Aufgabe, In *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 8, p. 124–130.
- Pals, Leopold van der (1986²/1948). Erinnerungen eines Musikers aus den Anfängen der Weihnachtsspiele. In *Ansprachen zu den Weihnachtsspielen aus altem Volkstum gehalten in Dornach 1915-1924 und ein Aufsatz Weihnachten 1922* (pp. 110-112). Dornach: Rudolf Steiner Verlag. = GA 274.
Oorsponkelijk verschenen in *Mitteilungen aus der anthroposophischen Arbeit in Deutschland 1948/6* (kerst)
- Probst, Franz (1976). Rudolf Steiner und die Oberuferer Spiele. In *Volksschauspiel, Volksstück, Mundarttheater: Überlieferung, Erneuerung und Umwandlung Güssinger Begegnung 1975: Ein Tagungsbericht*. Eisenstadt: [Josef Reichl-Bund], pp. 76-80.
- Sachs, Hans (1870/1548), Tragedia von schöpfung, fal und aufstreibung Ade auß dem paradeyß. In *Hans Sachs: Erster Band* (ed. A. Keller) pp. 19-52. Tübingen: H. Laupp. = Bibliothek des litterarische Vereins in Stuttgart CII.
- Schmidt, Leopold (1934). Der Oberuferer Spielkreis. In *Sudentendeutsche Zeitschrift für Volkskunde* 7, pp. 145-157.
- Schmidt, Leopold (1936). Das Volksschauspiel des Burgenlandes. In *Wiener Zeitschrift für Volkskunde* 41, pp. 81-96.
- Schmidt, Leopold (1976). Oberufer und die Volksschauspiellandschaft Burgenland. In *Volksschauspiel, Volksstück, Mundarttheater: Überlieferung, Erneuerung und Umwandlung Güssinger Begegnung 1975: Ein Tagungsbericht*. Eisenstadt: [Josef Reichl-Bund], pp. 31-46.
- Schröer, Karl Julius (1855). Ein Weihnachtsspiel aus Ungern nach der Handschrift der Sternspielbruderschaft zu Kremnitz. In *Weimarische Jahrbuch für Deutsche Sprache, Litteratur und Kunst* 3, pp. 391-419. Hannover: Carl Rümpler/Weimar: Hermann Böhlau/Amsterdam: J. Müller.
- Schröer, Karl Julius (1856). Ein Paradeisspiel aus Oberufer in Ungern. In *Weimarische Jahrbuch für Deutsche Sprache, Litteratur und Kunst* 4, pp. 383-398. Hannover: Carl Rümpler.
- Schröer, Karl Julius (1858). *Nachtrag zu den Deutschen Weihnachtsspielen aus Ungarn*. Presburg: Carl Friedrich Wigand.
Oorspr. in 8. Jahresprogramm der Öffentlichen Oberrealschule Preßburg.
- Schröer, Karl Julius (1860). Die Deutschen Weihnachtsspiele in Oberufer in Ungarn. In *Faust: polygraphisch-illustrirte Zeitschrift für Kunst Wissenschaft Industrie und geselliges Leben* 7/9, pp. 140-144 & afb. 2. Leipzig: Adolph Werl.
- Schubert, Karl (1986²/1948). Erinnerungen an die Weihnachtsspiele. In *Ansprachen zu den Weihnachtsspielen aus altem Volkstum gehalten in Dornach 1915-1924 und ein Aufsatz Weihnachten 1922* (pp. 107-110). Dornach: Rudolf Steiner Verlag. = GA 274.
Oorsponkelijk verschenen in *Mitteilungen aus der anthroposophischen Arbeit in Deutschland 1948/6* (kerst)
- Sembdner, Helmut (1963). Über die Oberuferer Weihnachtsspiele. Stuttgart: Verlag Freies Geistesleben.
- Steffen, Albert (1922). Über die Weihnachtsspiele in Dornach. In *Das Goetheanum* (1-1922)
- Steffen, Albert (1929). Über das kultische Bild, das kultische Wort, die kultische Handlung. In *Das Goetheanum* (10-2-1929).
- Stegemann, Viktor (1942). Der Stern von Bethlehem im Oberuferer Weihnachtsspiel. In *Germanisch-romanische Monatsschrift* 30, pp. 73-86.
- Stein, Walter Johannes (1927). Die Mysteriën der Asklepios. In *Natura* (april/mei 1927).
- Steiner, Rudolf (1992²/22-12-1910), Das Weihnachtsfest im Wandel der Zeiten. In *Wege und Ziele des geistigen Menschen: Lebensfragen im Lichte der Geisteswissenschaft* (pp. 229-248). Dornach: Rudolf Steiner Verlag. = GA 125.

- Steiner, Rudolf (1992²/27-12-1910), Die Julfestzeit, die Christfest-Symbole und die welthistorische Stimmung anthroposopischer Vorstellungsart.
In *Wege und Ziele des geistigen Menschen: Lebensfragen im Lichte der Geisteswissenschaft* (pp. 249-263). Dornach: Rudolf Steiner Verlag. = GA 125.
- Steiner, Rudolf (1986²/1915-1924). *Ansprachen zu den Weihnachtsspielen aus altem Volkstum gehalten in Dornach 1915-1924 und ein Aufsatz Weihnachten 1922*. Dornach: Rudolf Steiner Verlag. = GA 274.
- Steiner, Rudolf (1961/24-12-1922). Von den volkstümlichen Weihnachtsspielen: Eine Christfest-Erinnerung.
In *Der Goetheanum-Gedanke inmitten der Kulturkrise der Gegenwart: Gesammelte Aufsätze 1921-1925 aus der Wochenschrift «Das Goetheanum»* (pp. 113-117). Dornach: Rudolf Steiner Nachlaßverwaltung. = GA 36.
- Steiner, Rudolf (1961/31-12-1922). Zur Aufführung unserer volkstümlichen Weihnachtsspiele.
In *Der Goetheanum-Gedanke inmitten der Kulturkrise der Gegenwart: Gesammelte Aufsätze 1921-1925 aus der Wochenschrift «Das Goetheanum»* (pp. 118-120). Dornach: Rudolf Steiner Nachlaßverwaltung. = GA 36.
- Streitfeld, Erwin (1976). Karl Julius Schröer (1825-1900). Leben und Werk. In *Volksschauspiel, Volksstück, Mundarttheater: Überlieferung, Erneuerung und Umwandlung Güssinger Begegnung 1975: Ein Tagungsbericht*. Eisenstadt: [Josef Reichl-Bund], pp. 47-66.
- Weinhold, Karl (1870²). *Weihnachtsspiele und Lieder aus Süddeutschland und Schlesien*. Graz: Leuschner und Lubensky.
- Wolf-Beraneck, Hertha (1976), Das Verdienst von Dr. Hans Klein um die Oberuferer Weihnachtsspiele. In *Volksschauspiel, Volksstück, Mundarttheater: Überlieferung, Erneuerung und Umwandlung Güssinger Begegnung 1975: Ein Tagungsbericht*. Eisenstadt: [Josef Reichl-Bund], pp. 81-98.

NEDERLANDS - TEKSTUITGAVEN

- Beuger, Leonard (vert., 2001). *Het driekoningenspel uit Oberufer: prozavertaling*. Zutphen: z.n., 2001.
- Beuger, Leonard (vert., 2002). *Het kerstspel uit Oberufer: prozavertaling*. Zutphen: z.n., 2001.
- Beuger, Leonard (vert., 2002). *Het paradijsspel uit Oberufer: prozavertaling*. Zutphen: z.n., 2001.
- Bruinier, Sanne (vert.; s.d.). *Kerst spel: Uit Oberufer bij Preszburg [...] Spel van Christi geboorte en Herdersspel*. Driebergen-Rijsenburg; Zevenster.
- Bruinier, Sanne (vert.; s.d.). *Kerst spel: Uit Oberufer bij Preszburg [...] Spel van Christi geboorte en Herdersspel*. Zeist: Elri.
- Bruinier, Sanne (vert., 2016). *Het Driekoningenspel (VOK-Cahier nr. 17)*. [Driebergen-Rijsenburg:] Vereniging voor Vrije Opvoedkunst
Redactie: W.F. Veltman
- Bruinier, Sanne (vert., 2016). *Het Kerstspel (VOK-Cahier nr. 16)*. [Driebergen-Rijsenburg:] Vereniging voor Vrije Opvoedkunst
Redactie: W.F. Veltman
- Bruinier, Sanne (vert., 2016). *Het Paradijsspel (VOK-Cahier nr. 15)*. [Driebergen-Rijsenburg:] Vereniging voor Vrije Opvoedkunst
Redactie: W.F. Veltman
- Bruinier, Sanne (vert.; 2013⁴). *Tekst en muziek van het kerstspel uit Oberufer*. Amsterdam: Pentagon.
Redactie en overige vertalingen: Bart Muijres. Inleiding Hugo Pronk. Bevat ook Steiner, Rudolf (1961/24-12-1922) en Pals, Leopold van der (1986²/1948), zie aldaar
Oorspronkelijke uitgave 1992. Amsterdam: Pentagon.
- Cielen, Luc (vert.; 1997). *Kerstspel uit Oberufer*. z.p.: z.n.
Gepubliceerd op <http://cielen.eu/publicaties/toneel.html>

NEDERLANDS - OVER DE OBERUFERER SPELEN

- Beer., Ferdinand de (1961). Het kerstspel breekt door de ellende. In *Vrije Opvoedkunst* 24/2-3 (jan.), pp. 83-83 (uit Antwerpen).
- Gerretsen, L. (1974). Iets over de Kerstspelen. *Mededelingen van de Antroposofische Vereniging in Nederland* 29/11 (nov.), pp. 289v.
- Henny, A.C. (1951). Sanne Bruinier (1875-1951). In *Mededelingen van de Antroposofische Vereniging in Nederland* (dec.).
- Heydebrand, Caroline von (1949). Rhythme in het kinderleven in verband met de kerstspelen. In *Vrije Opvoedkunst* 13/2 (dec.), pp. 30-38 (vertaald door E.G.).
- Instituut voor Nederlandse Lexicologie (2015). *Geïntegreerde Taalbank*.
<http://gtb.inl.nl/>
Bevat o.a. het *Middelnederlandsch Woordenboek* en het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

- Knottenbelt, Johanna (1975). Nog iets over de Kerstspelen. In *Mededelingen van de Antroposofische Vereniging in Nederland* 30/1 (jan.), pp. 10-12. (reactie op Gerretsen 1974).
- Kuiper, W. (1951). Sanne Bruinier (1875-1951). In *Mededelingen van de Antroposofische Vereniging in Nederland* (dec.).
- Lehrs, E. (1975). [Redactionele opmerking met citaat uit zijn brief n.a.v. Gerretsen 1974]. In *Mededelingen van de Antroposofische Vereniging in Nederland* 30/1 (jan.), pp. 12v.
- Lofvers, W. (1979). Over het kerstspel. In *Mededelingen van de Antroposofische Vereniging in Nederland* 34/1 (jan.), p. 16.
- Laffrée, Matthieu B.A. (1947). Middeleeuwse kerstspelen. In *Vrije Opvoedkunst* 11/2 (dec.), pp. 40-45.
- Mulder-Seelig, Elisabeth (1939). De Oberufer kerstspelen. In *Vrije Opvoedkunst* 7/11 (dec.), pp. 5-8.
- Nyenrode-Smits, Th.Onnes van (1968). Het Paradijsspel. In *Mededelingen van de Antroposofische Vereniging in Nederland* (nov.).
- Nyenrode-Smits, Th.Onnes van (1970). "Het Paradijsspel" (vervolg). In *Mededelingen van de Antroposofische Vereniging in Nederland* (dec.).
- Rens-Portielje, Cornelia C. (1966). Leopold van der Pals (1884-1966). In: *Mededelingen van de Antroposofische Vereniging in Nederland* (mei).
- Schröer, Karl Julius et al. (1979). *Kerstspelen: Achtergrond en betekenis van de kerstspelen uit Oberufer*. Zeist: Vrij Geestesleven.
- Udo de Haes, Daniël (1958). Over het Paradijsspel (I). In: *Mededelingen van de Antroposofische Vereniging in Nederland* 13/11 (nov.), pp. 211-217.
- Udo de Haes, Daniël (1958). Over het Paradijsspel (II). In: *Mededelingen van de Antroposofische Vereniging in Nederland* 13/12 (dec.), pp. 225-233.
- Zeylmans van Emmichoven, W.H. (1951), Sanne Bruinier (1875-1951). In *Mededelingen van de Antroposofische Vereniging in Nederland* (dec.).

ANDERE TALEN

- Dotinga, Jan (1985). De Kryststikken út Oberufer. In *De Stim fan Fryslân* (dec.), pp. 236-239 (Fries).
- Eőry, Attila (1996). *Főrévi karácsonyi játékok*. Budapest: Eőry Attila (sic, Hongaars).
- Harwood, A.C. (2007³). *Christmas plays from Oberufer*. Forest Row: Sophia Books.
 Incl. door Hélène Jacquet. 1e uitg. 1944 (Engels).
- Hohlenberg, Johannes E. (1929). *Helligtrekongersspillet: julespil opført i Oberufer ved Pressburg IV*. Kopenhagen: Hjorths Tryk (Deens).
- Hohlenberg, Johannes E. (1925). *Hyrdespillet: julespil opført i Oberufer ved Pressburg III*. Z Kopenhagen: Hjorths Tryk. (Deens).
 herdr. 1983 zonder ondertitel Z.p. [Munke Bjergby] Brage
- Hohlenberg, Johannes E. (1926). *Kristi fødsels spillet : julespil opført i Oberufer ved Pressburg II*. Kopenhagen: Hjorths Tryk. (Deens). herdr. 1982 zonder ondertitel Z.p. [Munke Bjergby] Brage
- Hohlenberg, Johannes E. (1928). *Paradissspillet julespil opført i Oberufer ved Pressburg I*. Kopenhagen: Hjorths Tryk (Deens). herdr. 1981 zonder ondertitel Z.p. [Munke Bjergby] Brage
- Z.n. (z.j.). *Le Jeu des bergers d'Oberufer*. Z.p.: z. uitg. (Frans)
 Bevat ook: z.n. (z.j.). *Saint Pierre et le jongleur*. Z.p.: z. uitg.; z.n. (z.j.). *La légende de Roland : racontée pour les jeunes et annotée*. Stuttgart: E. Klett; Denjean, Alain (1985). *Jacquelin : histoire d'un orphelin à la fin du siècle dernier*. Stuttgart: Pädagogische Forschungsstelle beim Bund der freien Waldorfschulen. Denjean, Alain (1988). *La tarasque à Tarascon: le Midi de la France par un récit merveilleux*. Z.p.: C. Jaffke.
- Z.n. (2008). *Los tres Autos Navideños de Oberufer*. Z.p.: Tales y Tales (Spaans, met partituur).

Zie ook de bibliografie bij Puchner, Walter (2009). *Studien zur Volkskunde Südosteuropas und des mediterranen Raums*. Wien/Köln/Weimar: Böhlau, p. 267 n. 111, pp. 269v. nn. 134-138 (verwijzingen kloppen niet altijd).

Eveneens nuttig is de website van het *Österreichisches Volksliedwerk*: <http://www.volksliedwerk.at>